

טיולים בסוכה ואינם אלא טיולים בסוגיא

שמא יהודה פרידמן

עֲנֵן סֶכֶד
קֶשֶׁר רִתּוֹךְ
לְרַגְלֵי מוֹרָה
דִּיּוֹן פּוֹרָה

שני חלקים למאמר דלהלן. החלק השני הוא שעוסק בטיולים בסוכה, על-פי הנאמר בספרא וממנו בברייתות שבתלמודים: 'אוכל בסוכה, שותה בסוכה, ומטייל בסוכה'. מטייל בסוכה אתמהה! וכי יש טיול בסוכה? לפי המסקנה דלהלן, שם הפעולה אמנם נגזר מטיול שהוא הליכה, אבל הוא במשמע תנייני, היוצר מושג כללי של בילוי בנעימים מתוך יסוד הנעימות הנמצא בטיול איטי לשם טיול בלבד. אגב פריסת תולדות המחקר, הודגשה ההבחנה בין טו"ל ובין טל"ל, וממנה דרישת דיוק בין שעשוע פעלתני ובין שעשוע שקט, ברוגע ובהינפשות. החלק הראשון עוסק בטיולים בסוגיא. כבר עמדו החוקרים על כפלות יוצאת דופן בברייתות שבסוגיא זו, והתופעה הוסברה על ידם, איש איש ושיטתו. על סמך עיון בעדי הנוסח הגענו למסקנה שהגהה שנכתבה בגליונות כתבי-היד, שהייתה מיועדת לכתחילה להחדיר מלשון המשנה אל תוך הברייתא מקבילת הספרא, התחילה לטייל מגיליון לגיליון, עד שיצרה ברייתא נוספת בראש הסוגיא, ועד שלבסוף יצרה ברייתא שלישית במקצת עדי הנוסח.

א. תמיהת כפלות הברייתות ויישובה

המעייין בפתיחתה של סוגיית 'מטייל בסוכה' (בבלי סוכה כח ע"ב–כט ע"א) בנוסח הדפוסים, וכן בחלק מכתבי-היד, מוצא בה כפילות מתמיהה ומוגזמת:

* נוסח מקורות ספרות חז"ל על-פי 'מאגרים', המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית, <https://maagarim.hebrew-academy.org.il>, עם הרחבה קלה של קיצורים אחדים. גרסות התוספתא והמכילתא על-פי אוצר עדי הנוסח לספרות התנאית של אוניברסיטת בר-אילן, <https://www.biu.ac.il/JS/tannaim>, ושל הבבלי על-פי מאגר המכון לחקר התלמוד ע"ש שאול ליברמן, www.lieberman-institute.com.

	משנה
כל שבעת הימים אדם עושה סוכתו קבע וביתו עראי	0
	גמרא
תנו רבנן	1
כל שבעת הימים אדם עושה סוכתו קבע וביתו עראי	2
כיצד היו לו כלים נאים מעלן לסוכה מצעות נאות מעלן לסוכה	3
אוכל ושותה ומטייל בסוכה	4
מנא הני מילי ד	5
תנו רבנן	6
תשבו כעין תדורו מכאן אמרו	7
כל שבעת הימים עושה אדם סוכתו קבע וביתו עראי	8
כיצד היו לו כלים נאים מעלן לסוכה מצעות נאות מעלן לסוכה	9
אוכל ושותה ומטייל בסוכה	10
ומשנן בסוכה	11

לפנינו שתי ברייתות, המוצעות כל אחת במונח ההצעה 'תנו רבנן' (שו' 1=6)¹, ומחוברות במונח 'מנא הני מילי' (שו' 5), כשרוב בניינן ומניינן של שתי הברייתות זהה לגמרי (שו' 2–4 = 8–10), כלומר, לשון הברייתא הראשונה (שו' 2–4) מובלעת לגמרי בברייתא השנייה. לא זו אף זו, שו' 2=8 זהה למשנתנו, הרי חזרה משולשת של המשנה כלשונה (שו' 0, 2, 8). לכאורה אפשר היה לתרץ את הדברים כך. הברייתא הראשונה מוסיפה על המשנה: 'כיצד [עושה אדם סוכתו קבע] ? היו לו כלים' וכו'. הברייתא השנייה היא מדרש הלכה, הפותח (7) בפסוק: [בַּסֹּכֶת] תִּשְׁבּוּ [שְׁבַעַת יָמִים] (ויקרא כג, מב) והדרשה שעליו², מביא את משנתנו במונח ההצעה: 'מכאן אמרו' (שו' 7–8)³, ומפרט את דין המשנה על-פי 'כיצד' (שו' 9–11) שבברייתא הראשונה (שו' 3). ובכך הברייתא הראשונה חוזרת על המשנה כדי להוסיף פירוט, והשנייה חוזרת הן על המשנה הן על פירוטה, כדי לדרוש את ההלכה הזאת מן המקרא. מכל מקום, דומה שחזרה מילולית זו מוגזמת, וכבר תמהו החוקרים הראשונים על זאת.⁴ רי"ן אפשטיין עסק בניתוח שלפנינו בספרו 'מבוא לנוסח המשנה', בעמ' 902, בפירוט מספר 11 של התופעה שהציג בעמ' 900: 'ה"פיסקות" הישנות'.

1. על מונח זה ראו מאמרי 'לאופיין של הברייתות', עמ' רא, הערה 5 והנסמן שם (והערה שצוינה שם צ"ל 118).
2. ודורשת: 'כעין תדורו'. בברייתא זו תיבת 'תשבו' באה כאן כבר בתוך הדרשה של הפסוק, ומוסבת על מובאה מן הפסוק, ראו להלן.
3. עיינו בהערה הבאה.
4. ראו להלן דבריהם של בעל דק"ס ושל רי"ן אפשטיין. רי"צ דינענר כתב (על הברייתא השנייה): 'ברייתא

אשר לנידון שלפנינו, אפשטיין הציג בראש דבריו את נוסח הדפוסים, ואחריו פתח וכתב: 'בכ"י מ פיסקא: כל שבעת הימים וכו'. מנה"מ דת"ר וכו'. אגב הליכתנו יש לציין שמובאה זו אצל אפשטיין מכ"י מ (= כ"י מינכן 95) איננה כלל וכלל העתקה אות באות, שהרי שם כתוב: 'כל שבעת כו' מנהני מילי דתנו רבנן'.⁵

נחזור לענייננו: כוונתו של אפשטיין לומר, שכל הברייתא הראשונה חסרה בכ"י מינכן, ומתחילה הסוגיא ב'מנהני מילי'! בעל דק"ס כתב על חילוף זה: 'וכ"נ [וכן נראה] קצת ככפול ומיותר'.⁶ כלומר, יש יתרון לגרסת כתב-יד מינכן, באשר גרסת הדפוס, שיש בה שתי ברייתות, והשנייה באה על הראשונה בלשון 'מנא הני מילי', נראית 'כפול ומיותר'. ובוודאי זו גם כוונת אפשטיין, שברייתא ראשונה זו מיותרת. מיד אחר מובאת כ"י מינכן [= 95] וסמוך לה, הביא אפשטיין מובאה מכ"י מינכן 140 (= מ"ב בסגנונו של אפשטיין, על-פי הסגנון המורגל בדק"ס: כ"י ב'). אנו נביא כאן את לשון כתב-היד (מינכן 140) עצמו (מפאת הקושי לעמוד על הגרסה המדויקת בסגנון המובאה אצל אפשטיין):

זו היא הברייתא דסליק מינה אלא שכאן מביאה הקרא שעליו נוסדו דינים הנ"ל. ואיכא עוד הוספה אחרת בסופה והיינו ומשנן בסוכה' (דיננער, הגהות, עמ' רעה). 'י בורגנסקי העיר: 'לכאורה יש כאן כפילות, ואין בברייתא א' דבר שאין בברייתא ב'. נוסף עליה הביאו ברייתא ב' את המקור בתורה דרשת "תשבו – כעין תדורו", וכן נוסף בברייתא ב' בסיפא: "ומשנן בסוכה". מלבד זה זהה לה ברייתא א' בתכנה, במבנה ובלשונה – ללא כל שנוי נוסף, ולשם מה הביאו אותה? (בורגנסקי, מסכת סוכה, עמ' 358). כאן, על תיבת הביאו, העיר הערה על גרסה שהובאה בדק"ס, ובלשון 'ואמנם בכ"י וכו' (ראו להלן, הערה 36), אבל בהמשך המידי המחבר נשאר מוסב על גרסת הדפוס, ומתריך את תירוץ, שכתב: 'נראה לשער, שלפני בעל הסוגיא התנאית הקדומה היתה משנתנו בנוסח ברייתא א' שלפנינו, היינו, ההלכה: "כל שבעת הימים אדם עושה סוכתו קבע ודירתו עראי", וכדרך הלכות קדומות סתמיות, נתפרשה בגוף המשנה, כמקובל בהרבה משניות: "כיצד? היו לו כלים נאים וכו'". בעל הסוגיא מביא ברייתא ב' הכוללת את המקור בתורה להלכה, והמצטטת ("מכאן אמרו") את ברייתא א' כלשונה, והיא כאמור, המשנה, שהיתה לפני בעל הסוגיא. בסיפא שם נוסף: "ומשנן בסוכה", כתוספת למובאה מברייתא א', המסתיימת בלשון: "ומטייל בסוכה" (עמ' 358–359). התייחסותנו לעניינים הללו ודעתנו בהם כתבנו להלן. אף המחבר עצמו ראה לנכון למתן סברה זו, וכך כתוב בהמשך המידי של דבריו: 'ואף אם לא נרחיק בהשערה על נוסח המשנה שהיתה לפני בעל הסוגיא, אפשר להסביר את הבאת ברייתא א' על ידי בעל הסוגיא הראשונית, במגמה ובדרך של אפיה של הסוגיא התנאית בכלל. מכלל דרך זו לבאר, להשלים ולהרחיב את ההלכה במשנה ע"י מקורות תנאיים שהיו לפניו. בראשונה הביא ברייתא א' המסבירה את משמעות ההלכה הסתמית, בלא כל תוספת ביאור או מקור, וזה על דרכו של התנא במשנה, המוסיף פירוט מסוג זה ("כיצד?") בגוף המשנה, וע"ז הוא מביא ברייתא ב' שבה מקור ההלכה בתורה'.

5. וכפי שהועתק אל נכון במאגר עדי הנוסח של המכון לחקר התלמוד על שם שאול ליברמן. אשר לתיבות 'מנה"מ דת"ר' במובאה אצל אפשטיין, אכן כך הובא נוסח כ"י מינכן בדקדוקי סופרים, עמ' 85, אות ל, וידוע שבעל דק"ס לא נטל על עצמו להעתיק אות באות, אלא למסור בסגנון המורגל את נוסח כתב-היד (והשוו לגבי דק"ס השלם במאמרי 'כיצד מדקדקין', עמ' 141–144] = סוגיות בחקר התלמוד, עמ' 260–262). אולם אשר להימים וכו', אין כן בדק"ס.

6. עמ' 85, אות כ.

7. ראו להלן בהערה הסמוכה.

מתני' כל שבעת הימים וכו'

ת"ר כל שבעת הימים אדם עושה את סוכתו קבע ואת ביתו עראי כיצד היו לו כלים נאים מעלן לסוכה מצעות נאות מעלן לסוכה אוכל ושותה בסוכה ומטייל בסוכה מנא הני מילי ד

תנו רבנן בסכות תשבו שבעת ימים תשבו כעין תדורו מכאן אמרו כל שבעת הימים אדם עושה סוכתו קבע וביתו עראי כיצד היו לו כלים נאים מעלן לסוכה אוכל ושותה בסוכה ומטייל בסוכה

תניא נמי הכי כל שבעת הימים אדם עושה סוכתו (עראי) קבע וביתו עראי כיצד היו לו כלים נאים מעלן לסוכה אוכל ושותה בסוכה ומשנן בסוכה.⁸

הרי שלוש ברייתות: 'ת"ר [...] מנא הני מילי דתנו רבנן [...] תניא נמי הכי'. וכתב בעל דק"ס שוב: 'והוא כפול ומיותר'.⁹ כלומר, הברייתא השלישית בכ"י מינכן 140 בוודאי מיותרת.¹⁰ וכך כתב אפשטיין: 'וכאן כפולה הברייתא הראשונה, מה שאי אפשר'. כלומר, כאן בכ"י מינכן 140 הברייתא של תניא נמי הכי כופלת את הברייתא הראשונה והן חופפות כמעט אות באות,¹¹ מלבד החזרה על הברייתא הראשונה בתוך השנייה, ששם אין חפיפה שלמה, שהרי השנייה מוסיפה. אמור מכאן, 'מה שאי אפשר' שכתב אפשטיין הוא ביטול שלם של הברייתא השלישית שבכ"י מינכן 140. אפשטיין לא ציין שברייתא מיותרת זו של תניא נמי הכי באה גם בגיליון כ"י ותיקן 134, ebr.¹² אבל אין בכך כדי לערער על מסקנתו, כפי שנטען ונסיק להלן.

מכאן, אחרי ביטול הברייתא השלישית, בא אפשטיין לעסוק בייתור של אחת משתי הברייתות הראשונות, והוא שיער שהברייתא הראשונה, זו שבפתיחת הסוגיא, איננה ברייתא מעיקרה, אלא פסקה קדומה של המשנה, המוצעת בלשון 'תנו רבנן', אשר נפלה בה טעות. וזה לשונו של אפשטיין:

8. אפשטיין הביא את הלשון הזה בקיצורים פנימיים, על-ידי המונח 'וכו', ויקשה למעיין לדעת באיזו מידה אלה הם קיצוריו של אפשטיין ובאיזו מידה כך נתקצר כבר בגוף כתב-היד. לקראת פתיחת המובאה קיצר אפשטיין את סגנון כתב-היד וכתב: 'מנה"מ דת"ר'. בברייתא השלישית רשם אפשטיין 'עושה אדם' וצריך להיות: 'אדם עושה'. כל הסטיות הקלות הללו וכיוצא בהן אין בהן כהוא זה לגרוע מהישגו הכביר של אפשטיין בשימוש נרחב בכתב-ידי בחיבור מונומנטלי זה, שנכתב בעידן אחר ובתנאים שונים מאלה השוררים היום, ולא נרשמו כאן אלא אגב הוראות למקצת המעיינים כיצד יתייחסו למובאות כתב-היד בספר אדיר זה של אפשטיין (ועוד צריך עיון למנהגו בהיקף הספר כולו).

9. עמ' 86, אות מ.

10. ואם טען שהיא מוסיפה 'ומשנן בסוכה', הרי כך ברוב עדי הנוסח כבר בברייתא השנייה (ראו להלן נספח ג סינופסיס מלא), ובוודאי הושמטה בכ"י מינכן 140 בברייתא השנייה על-ידי הדומות ('בסוכה'/'בסוכה') = גבולות הקפיצה בשל הדומות.

11. מלבד 'ומשנן בסוכה' (ראו הערה 10), אבל הוא בשנייה ברוב עדי הנוסח.

12. וכתב-יד זה לא היה ידוע לבעל דק"ס.

וודאי שיש כאן שתי נוסחאות.¹³ וקרוב שבנו' שלנו 'ת"ר' הראשון הוא פסקא, כמו בכ"מ, שנוסף בה¹⁴ בטעות: כיצד וכו', מן הברייתא השניה (מדרש הלכה), וכך היה הנוסח העיקרי: ת"ר כל שבעת הימים אדם עושה סוכתו קבע וביתו עראי. מה"מ דת"ר וכו'.

כבר שיער אפשטיין בכלל, שישנם דיבורים בסוגיות הבבלי שעיקרם פסקאות קדומות המביאות את לשון המשנה במונחי הצעה שונים, והמונח 'תנו רבנן' בכללם.¹⁵ ובכך לדעת אפשטיין פתיחת הברייתא הראשונה 'כל שבעת הימים אדם עושה סוכתו קבע וביתו עראי' (שו' 2) היא פסקה קדומה של המשנה, ואכן לשון משנה ממש יש כאן. אולם ההמשך, 'כיצד היו לו כלים נאים מעלן לסוכה מצעות נאות מעלן לסוכה, אוכל ושותה ומטייל בסוכה' (שו' 3–4), מה היא עליו? לדידו של אפשטיין, 'כיצד' וכו' הועברה בטעות מן הברייתא השנייה, שהרי איננה לשון המשנה, ואין מקומה בפסקה. ואם 'טעות', יש להסביר כיצד אירעה טעות זאת. כמה קשיים בשיטה זו. 'טעות' זו נמצאת בשמונה עדי נוסח, וכפי שהגר"ש ליברמן ז"ל היה מלמדנו תמיד, קשה לשבש נוסח שבקבוצה שלמה של כתבי-יד. ועוד, קשה לשער את קיומן של שתי תופעות נדירות שנזדמנו יחד במקריות: א. עצם פסקה קדומה בלשון 'תנו רבנן', הרי רק דוגמאות אחדות אצל אפשטיין שם. ב. הוספה מוטעית בתוך אותה פסקה. ובאמת, אפשטיין עצמו לא רשם 'פיסקא ישנה' זו בין תשעת המקרים הוודאיים לדעתו, אלא רק בין שלושת ה'מסופקים'.¹⁶ ברוב רובם של כתבי-היד קיימת גם פסקה רגילה, לפני 'תנו רבנן'.

13. כלומר, לאחר ביטול הברייתא השלישית שבכ"מ מינכן 140 קיים חילוף אחד בין כ"מ מינכן 95 לכ"מ מינכן 140, ובכך מוצגות שתי נוסחאות, אחת הכוללת את הברייתא הראשונה בשלמות, ואחת הכוללת אותה במקוטע, ותפרש כפסקה קדומה מן המשנה.

14. כלומר, בפסקה.

15. שם, עמ' 900.

16. שם, עמ' 900–903. מנחם כ"ץ ('סוגית לימוד בסוכה', עמ' 22) ביקש לסייע לדבריו של אפשטיין, וזה לשונו: 'בכ"מ שלפנינו [נ"י, ביהמ"ד R218] אין 'תנו רבנן', ומדובר בפסקה. הסופר בכ"מ זה רגיל לכתוב דווקא את הפסקאות בקיצורים בולטים, מה שאין כן בלשון התלמוד עצמו. וגם כאן 'הי' עו' אד"ו. ונראה שספק של רי"ן אפשטיין נהפך לוודאי'. אולם אין חיסור 'תנו רבנן' בכ"מ ביהמ"ד R218 יכול לסייע בהסבר שילוב מוטעה של 'כאיזה צד יש לו כלים נאים' בפסקה מן המשנה. ועוד סביר לבאר חיסור 'תנו רבנן' בכתב-יד זה כהשמטת שורה שלמה על-ידי הדומות ('ביתו עראי'//ביתו עראי) על-פי השוואה לנוסח כ"מ אוקספורד heb. e. 51, שניהם כתב-יד תימניים, קבוצה שבה אחדות הנוסח בין עדים שונים למסכת מסוימת היא על-פי רוב גבוהה. וכן שושטרי תלה חיסור זה 'מחמת הדומות' (שושטרי, פרק הישן, עמ' 219 והערה 7).

נ"י, ביהמ"ד R218

הבדלינית heb. e. 51

כל שבעת הימים עושה אדם את סוכתו קבע ואת ביתו עראי. כל שבעת הי' עו' אד' את סוכתו קבע ואת ביתו עראי.

מלבד הכפילות והייתור בין שתי הברייתות הראשונות, ולא כל שכן השלישית, וכפי שהעלו בעל דק"ס ואפשטיין, הרי עצם סמיכות ברייתא שנייה לראשונה בלשון 'מנא הני מילי' תמוהה,¹⁷ ובמיוחד שתי ברייתות זו אחר זו, המוצעות במונח 'תנו רבנן', אומרות דרשני.¹⁸ וניחזי אנן.

הברייתא השנייה, בסגנון מדרש הלכה, איננה אלא מובאה מן הספרא (אמור, פרק יז, קג ע"א), בעיבוד מה.¹⁹ נוסח הספרא בדפוסים: 'תשבו, ואין תשבו אלא כעין תדורו, מיכן אמרו אוכל בסוכה, שותה בסוכה, ומטייל בסוכה, ומעלה כליו בסוכה', אבל הגרסה הרווחת בכתבי-היד (כאן על-פי כ"י ותיקן 66 ebr.):²⁰ 'תשבו אין תשבו אילא תדורו מיכן אמרו אוכל בסוכה שותה בסוכה ומטייל בסוכה ומעלה כליו לסוכה', ללא: 'כעין'. בנוסח הדפוס של הספרא נוספה המילה 'כעין', על-פי הבבלי בסוגיין (ושאר מקבילות בבבלי). כצפוי, הברייתא שבירושלמי המקבילה לספרא כאן משקפת סגנון כתבי-היד (של הספרא), ללא תיבת 'כעין': 'כת' בסוכות תשבו ואין תשבו אלא תדורו כמ'ה] דא'ת] אמר וירשתם אותה וישבתם בה (דברים יא, לא), שיהא אוכל בסוכה ומטייל בסוכה ומעלה כליו לסוכה' (סוכה ב, י, נג ע"ב; עמ' 644).²¹ אמור אפוא, תיבת 'כעין' נוספה במסגרת העיבוד

תנו רב' כל שבעת הימים עושה אדם את סוכתו
קבע ואת ביתו עראי.

כאיזה צד יש לו כלים נאים מעלן לסוכה מצעות כאיזה צד יש לו כלים נאים מעלן לסוכה מצעות
נאות מעלן לסוכה. נאות מעלן לסוכה.

השורה הראשונה היא אכן פסקה מן המשנה (והשוו בסינופסיס המלא). השורה השנייה הושמטה מכ"י ביהמ"ד R218 על-ידי הדומות 'את סוכתו קבע ואת ביתו עראי'/'את סוכתו קבע ואת ביתו עראי' בסופי השורות. סבירות קרובה לוודאי ששורת 'תנו רבנן' עם מונח זה הייתה קיימת באב"י כ"י ביהמ"ד R218. וסמי מכאן הפיכת ספקו של אפשטיין לוודאי.

17. סמיכת שתי הברייתות, ודמיון הכללי, כבר הביאו את מיכאל היגער לאחר את הראשונה ולראותה כתוספת מאוחרת יותר, לא כפסקה משובשת כדברי אפשטיין, אלא כתוספת 'בזמן האמוראים'. לאחר הבאת הברייתא הראשונה כתב, וזה לשונו: 'ואפשר שברייתא זו נשתנה בזמן האמוראים. ומשום זה אמר שם לאח"ז: "מנה"מ דת"ר וכו'. ואין הבדל בין שתי הברייתות האלה רק שהשנייה מביאה גם את הפסוק, כמו שהוא בספרא' (אוצר הברייתות, ה, עמ' 514–515, ועיינו שם עמ' 463).

18. נח עמינח כתב שעורך הסוגיא 'הציע את הברייתא מן הסידור הפומבדטאי ב"תנו רבנן" ואת הברייתא מן הסידור המחוזאי ב"מנא הני מילי דתנו רבנן" כמציע הלכה וסימוכין' (עמינח, עריכת סוכה, עמ' 113).

19. על דרכו של הבבלי לעבד את מקורותיו, ואף את מדרשי ההלכה, ראו מה שכתבתי בתוך 'הברייתות', וב'חמש סוגיות', עמ' 131.

20. 'כעין' גם בכ"י אוקספורד, הספרייה הבודליינית, heb. c. 65 (אינו גניזה). בכ"י אוקספורד, הספרייה הבודליינית, Marshall Or. 24: 'אין תשבו אלא! כנגדו תרדו!'. בוודאי הועתק מנוסח הגורס 'כעין', ונשתבש < כנגדו. כל עדי הנוסח הוצגו להלן בנספח ב, ועיינו שם, הערה 107.

21. גם הירושלמי התערב וחדש בתוך גבולות לשון הברייתא (וכפי שמצאנו, שהתערבות הירושלמי מועטת מזו שבבבלי, אבל קיימת; ראו פרידמן, הברייתות, עמ' 167 למטה), אלא שהסגנון אינו מסתיר את

שבבבלי.²² ושמה יש בכך תוספת נופך על פשוטו של ספרא: מי שגורס 'כעין' עשוי לפרש כוונת הדרשה כך: 'תשבו' מכוונת לשיבתכם שאתם יושבים בסוכה, בחינת 'היושב על יד שולחן', ולומר כאילו 'ישיבה' של מקרא כפי פשוטו מכוונת לישיבה ממש (כגון על-יד שולחן) כבלשון חז"ל,²³ והמדרש מוסיף ודורש שישביה זו תתפרש כעין תדורו, שאף היא נקראת ישיבה. כך לפי התוספת 'כעין' שבבבלי. אולם כוונת הספרא (בלי 'כעין') היא שתשבו של הפסוק עצמו מוסבת על תדורו ממש, ככתרגומים המודרניים:²⁴ *you shall live in booths seven days; all citizens in Israel shall live in booths*. וכך גם בירושלמי, שהביאו פסוק נוסף להוכיח ששורש יש"ב בלשון מקרא נופל אכן על דיור.²⁵ 'תשבו' שבפסוק הריהו 'תדורו' ממש, ולא 'כעין תדורו'. אמור אפוא, 'תשבו כעין תדורו' של הבבלי מחליף 'אין תשבו אלא תדורו' של הספרא.²⁶

על שלישיית פעולותיו של השוהה בסוכה המגדירות את המילה 'תדורו' שבספרא: אוכל, שותה ומטייל, מוסיף הבבלי: משנן,²⁷ אות למגמה שבבבלי לראות את עולמו של כל אדם באספקלריית עולמם של חכמים ותורתם.²⁸ עוד יש להעיר על חילוף סדר שני המשפטים

-
- העובדה שכאן תוספת הירושלמי על הברייתא ('כמה דאת אמר'). בורגנסקי ראה את סדר המקורות בלשון הברייתא: ירושלמי < ספרא < בבלי – 'הלשון הברורה האפיינית למדרש הלכה הוא בברייתא בירושלמי [...] לשון הדרשה בת"כ בנויה לפי הדרשה המקורית בירושלמי, אך כנראה בהשפעת הבבלי בא שימוש בלשון "אלא כעין תדורו" [ואכן, רק בדפוסים בלבד, על-פי הבבלי, ראו לעיל] וכו' (עמ' 360–361; ראו המשכו בהערה הבאה). מהברייתא בבבלי שלל כל נאמנות לברייתא המקורית, ראו להלן הערה 35.
22. בורגנסקי (מסכת סוכה, עמ' 360) השווה את מקבילות הברייתא בשלושה טורים, אבל לא עמד על תוספת המילה 'כעין', בגלל שבתחילה הביא את נוסח הספרא מתוך הדפוסים, והסיק: 'לשון הדרשה בת"כ [...], אך כנראה בהשפעת הבבלי בא שימוש הלשון "אלא כעין תדורו", לשון זו קשה, שאין מתיישבת יפה לשון "אין... אלא" עם "כעין"' (עמ' 361). בהערה הוסיף: 'ואכן, בת"כ שעל פי כ"י רומי עמ' תנ"ט גרס: "אין תשבו אלא תדורו"', ואולי כוונתו לחזור מן הדברים הראשונים.
23. ישיבה א' של בן-יהודה, 'ישב על כסא' וכו' (עמ' 2171), ולא ישיבה ב' שלו, 'ישב בבית, בארץ, דר בו, גר שם' (עמ' 2173), ואכן בעמ' 2174–2175 לא הביא ישיבה ב' מלשון חז"ל כלל.
24. ככתרגום JPS.
25. ובפסקי הרא"ש: 'ובסוכות תשבו פי' תתעכבו כמו וישב העם בקדש (במדבר כ, א) וכן ופתח אהל מועד תשבו (ויקרא ח, לא) ולישב בסוכה היינו נמי להתעכב בסוכה' (פ"ד, סימן ג).
26. 'אין x אלא y' מוסב הרבה על פשוטו של מקרא או הקרוב לו (ועיינו בכר, ערכי מדרש, תנאים, עמ' 3). בהלכות גדולות (ירושלים תשל"ב, א, עמ' 327) צורפו שני הסגנונות: 'אין תשבו אלא כעין תדורו'.
27. במקצת עדי הנוסח: שונה. דומה שגרסת 'זמשנן' היא המקורית. תפוצתה כוללת עדי נוסח מאזורים שונים, ביניהם המהימנים ביותר (קטע גניזה וכתב-יד מתימן), ואילו 'ישונה' דומה שבאה בעיקר באשכנז. בהלכות גדולות (שם) 'זמשנן', ודומה שכן גרסת רוב הראשונים; בפסקי הרא"ש (סימן יח): 'ישונה'. וכן בורגנסקי (שאמנם לא עסק בכתב-יהיד אלא בגרסת הרא"ש) כתב: 'נראה שלפני בעל הסוגיא הבבלי היה הנוסח: "זמשנן בסוכה", ולא "ישונה בסוכה"' (עמ' 365). וכתב בהערה: 'אך גירסת זו דוקא היא לשון משנה מקובלת ולשון שנון לא מצאנו, אלא יש סברה לומר שהיא הנותנת, ולכן הומרה ב'ישונה'.
28. על חכמי בבלי והחברה מחוץ לחוג החכמים ראו: לויץ, תעניות הציבור, עמ' 163–164, 217; קלמין, חדיב, עמ' 70–71, 77. כבר הטעים הערוך לנר ש'משנן' היא מין תוספת, אמנם על-פי דרכו ושיטתו. ונעתיק את

בהלכה בסוף הברייתא (ספרא: 'אוכל' וכו'; 'ומעלה' וכו' / בבלי: 'היו לו כלים' וכו'; 'אוכל' וכו'). ועוד ראוי לומר כי בברייתא של הבבלי מצוינים דווקא 'כלים נאים'²⁹. מלבד ההוספות 'כעין', 'משנן' ו'נאים', יש תוספת אחרת בברייתא של הבבלי לעומת הספרא (תסומן להלן בכוכביות):

בבלי סוכה כח ע"ב	ספרא
דתנו רבנן בסכות תשבו שבעת ימים	תשבו
תשבו כעין תדורו	אין תשבו אילא תדורו
מכאן אמרו	מיכן אמרו
כל שבעת הימים אדם עושה סוכתו קבע וביתו עראי כיצד	
היו לו כלים נאים מעלן לסוכה	
אוכל ושותה בסוכה ומטייל בסוכה ומשנן בסוכה	אוכל בסוכה ושותה בסוכה ומטייל בסוכה ומעלה כיליו לסוכה

בבבלי אנו עדים לשלשול המשנה בתוך לשון הספרא. בספרא 'מיכן אמרו' מפרש ומפרט את כוונת הדרשה 'אין תשבו אלא תדורו'. מה משמעות תדורו? אוכל בסוכה וכו'. ואילו בברייתא שבבבלי 'מכאן אמרו' מביא את לשון משנתנו, וכמפרש, מה משמעותו של 'כעין תדורו': שאדם 'עושה סוכתו קבע'. ואותו המשך, שכמוהו בספרא, מוקם כעת כהסברו של 'קבע' שבלשון המשנה. 'כיצד' עושה סוכתו קבע? מעלה כלים, אוכל וכו'.³⁰

דבריו בגלל העניין שיש בהם לגופם, כתייעוד תפיסת פעולת סתם התלמוד שבהם: 'בגמרא ומשנן בסוכה איני והאמר רבא. ברא"ש (סי' י"ח) הביא והאמר אביי ואולי ט"ס הוא. וראיתי בספר יבין שמועה (על הליכות עולם, י' ע"ב) שהקשה היאך שייך להקשות מדברי אמורא על ברייתא לומר איני כאלו הברייתא צריך לסלקה מפני דברי אמורא ובשלמא אי הוי אמר והאמר רבא [וכך בכתבי-היד מתימן! שיי"פ] אז ה' אפשר לפרש שהקשה מברייתא על רבא אבל איני משמע שהקשה על הברייתא מרבא. וה' נלענ"ד דהך ומשנן בסוכה אינו לשון הברייתא אלא סתם גמרא קאמר והוא מהל' שסדר רב אשי בגמרא כמו שכתב רש"י לעיל (ג' ע"ב) ורא' לזה לא בלבד שבברייתא קמייתא שכתוב ככל לשון ברייתא בתרייתא לא כתוב כן אלא גגם משמע כן מדלא כייל בחדא בבא אוכל ושותה ומטייל ומשנן בסוכה לכן משמע דזה הוא מימרא שהוסיף הגמרא ולכן א"ש [= אתי שפיר] שמקשה איני וקצת משמע ג"כ מלשון רש"י כן שפי' על משנן דהיינו שמעתתא דאמוראי והיאך שייך דברייתא איירי משמעעתתא דאמוראי ואף דלעיל אצל ריב"ז קאמרינן ג"כ שהי' שונה הש"ס ופי' רש"י כמו שעשו האמוראים עכ"פ גם הכא ה' צריך רש"י לכתוב כמו שמעתתא דאמוראי ולא דהיינו שמעתתא דאמוראי' וכו'.

29. יש לשקול בזהירות אם חילופים אחרונים אלה קשורים בחילוף התפיסות אין תשבו אלא תדורו / כעין תדורו. וראו בהערה הבאה.

30. והשוו בורגנסקי: 'נראה, שההבדלים בפירוט ההלכה ובלשונה הם תוצאה של השוני בנקודת המוצא, בברייתא בבבלי מזו של ת"כ ובירושלמי. בבבלי באים הפרטים לפרש את ההלכה "... עושה אדם סוכתו קבע וביתו עראי", וכך הוא עושה בהכנתה של הסוכה: היו לו כלים נאים וכו'. כי סוכתו היא קבע,

העיבוד שמטילה הברייתא על הספרא, שהוא הטקסט המקורי, מתבצע כאן בשלשול המשנה לתוך לשון הספרא, וכעין מה שאנו מוצאים בהיקף רחב בברייתות בבבלי מעין התוספתא, שהוסיפו בהן מלשון המשנה שאינו בתוספתא.³¹ בהנחה שהברייתא הראשונה איננה מקורית בסוגיא, ואף איננה ברייתא היסטורית מתורת תנאים כלל (לעיל לשיטות אפשטיין והיגער, ולהלן בהרחבה לפי הצעתנו), עולה שהפירוט 'אוכל בסוכה שותה בסוכה ומטייל בסוכה ומעלה כיליו לסוכה' הבא בספרא במונח ההצעה 'מיכן אמרו' היא הלכה הידועה למסדר הספרא, ולא שרד במקום אחר בתורת תנאים. המונח 'מכאן אמרו' שכיח במדרשי ההלכה להצעת מובאה ממשנתנו ומהלכות תנאיות השנויות לפנינו בתוספתא³² ואף מצאנו (בדומה לנידון שלנו) שאמרת תנאים, לא בצורת דרשה אלא בצורת הלכה, מובאת בלשון 'מכאן אמרו', ואיננה ידועה לנו ממקום אחר בחטיבת התנאים.³³

הווה אומר, הספרא תקין ומתורץ בלא מובאת לשון המשנה כלל. רק במסגרת הבבלי הושחלה המשנה לתוך הברייתא השנייה, המקבילה לספרא, וכדרך הבבלי להשלים מן המשנה לתוך ברייתות שמעיקרן לא בא בהן דיבור כלשהו כלשון המשנה.

על-פי-רוב, ההוספות הללו מצויות בכל עדי הנוסח. אולם בנידון שלפנינו חריג מעניין. בחלק מעדי הנוסח טרם נוספה פסקה זו מן המשנה אחרי 'מכאן אמרו' בתוך לשון הברייתא השנייה. במקרה זה ייתכן שלא 'תנא בבלאה' קדום, בדורות ראשונים של אמוראים, הוא בעל עיצוב זה, אלא נעשה הדבר בתקופה מאוחרת יותר, ועוד שורדת לפנינו צורה דומה לזו שבספרא, בלא המובאה מן המשנה, כפי שניתן לבחון מעדי הנוסח, כדלהלן:³⁴

2074	מנא הני מילי	דתנו רבנן	בסוכות תשבו	תשבו	כעין תדורו
ק 329	מה"מ	דתנו רבנן		תשבו	כעין תדורו
ב 338	מנהי מילי	תנו רב'		תשבו	כעין תדורו
ל	מנהי מילי	דא' קרא	בסוכות תשבו שבעת	תשבו ימ'	כעין תדורו
מ	מנהי מילי	דתנו רבנן	בסוכות תשבו שבעת	תשבו ימים	כעין תדורו
ו 134	מנהי מ'	דתנו רבנן		תשבו	כעין תדורו

- ובשבעת הימים הוא "אוכל ושותה וכו'", וזהו הסדר ההגיוני של הדברים. בת"כ ובירושלמי באים הפרטים לפרש את הדרשה: "תשבו, ואין תשבו אלא תדורו", והוא הולך ומפרט – מן העיקר – שהם אכילה ושתיה והן חובה [...] אל הטפל העלאת הכלים לסוכה, שאינה פעולה מסוימת ומוגדרת' (עמ' 361–362).
31. ראו הברייתות, עמ' 167 למטה–169, וכך העליתי במקומות רבים, כגון 'תוספתא עתיקתא', עמ' 330, ועוד הרבה.
32. ראו: אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 728 ואילך, 746 ואילך; מלמד, היחס, עמ' 9–10 ואילך; פרידמן, תוספתא עתיקתא, עמ' 341 והנסמן בהערה 40 שם; וראו ספרי: ראשוניות המדרש למשנה ולתוספתא במקבילות סינופטיות (שם זמני; עמי בכתובים).
33. מלמד שם, עמ' 20: 'כמה מובאות ב"מכ"א" אינן לא במשנה ולא בתוספתא, והן אפוא ממשנה אחרת'.
34. פענוח קיצורי שמות עדי הנוסח להלן בסוף נספח ג.

אוק	מנא הני מילי	דת"ר	תשבו	כעין תדורו	
דפ	מנא הני מילי	דתנו רבנן	תשבו	כעין תדורו	
140	מנא הני מילי	דתנו רבנן	בסכות תשבו שבעת ימים	תשבו	כעין תדורו
1608	מנא הני מילי	דתנו רבנן	בסכות תשבו	תשבו	כעין תדורו
218	מה"מ	דת"ר	בסכות תשבו שבעת ימ'		כעין תדורו
e51	מנא הני מילי	דתנו רב'	בסכות תשבו שבעת ימ'		כעין תדורו
2074	מיכאן אמרו				
ק 329	מכאן אמרו				
ב 338	מיכן אמרו	כל שבעת הימים	עושה אדם	סוכתו קבע	ו...<תו עראי
ל	מיכן אמרו	כל שבעת הימים	אדם עושה	סוכתו קבע	וביתו עראי
מ	מכא' אמרו	כל שבעת ימים	אדם עושה	סוכתו קבע	ודירתו עראי
ו 134	מיכאן אמרו				
אוק	מכאן אמרו				
דפ	מכאן אמרו	כל שבעת הימים	עושה אדם	סוכתו קבע	וביתו עראי
140	מכאן אמרו	כל שבעת הימים	אדם עושה	סוכתו קבע	וביתו עראי
1608	מיכאן אמרו	כל שבעת הימים	עושה אדם	דירתו עראי	וסוכתו קבע
218	מיכאן אמ' חכ'				
e51	מכאן אמרו חכמים				
2074	היו לו	כלים	נאים	מעלן לסוכה	מצעות נאות מעלן לסוכה
ק 329	היו לו	כלים	נאים	מעלן לסוכה	מצעות נאות מעלן לסוכה
ב 338	הא כיצד היו לו	כלים	נאים	מעלן לסוכה	מצעות נאות מעלן לסוכה
ל	היו לו	כלים	נאים	מעלן לסוכה	מצעות נאות מעלן לסוכה
מ	היו לו	כלים	נאים	מעלן לסוכה	מצעות נאות מעלן לסוכה
ו 134	היו לו	כלי' נאי'	נאי'	מעלן לסוכה	מצעות נאות מעלן לסוכ'
אוק	היו לו	כלים	נאים	מעלן לסוכה	מצעות נאות מעלן לסוכה
דפ	היו לו	כלים	נאים	מעלן לסוכה	מצעות נאות מעלן לסוכה
1608	היו לו	כלים	נאים	מעלן לסוכה	מצעות נאות מעלן לסוכה
140	היו לו	כלים	נאים	מעלן לסוכה	
218	יש לו	כלים	נאים	מעלן לסוכה	ומצעות נאות מעלן לסוכה
e51	יש לו	כלים	נאים	מעלן לסוכה	וג'

2074	אוכל ושותה	בסוכה	ומטייל	משנין	בסוכה
ק 329	אוכל ושותה			ומשנן	בסוכה
ב 338	אוכל ושותה	בסוכה	ומטייל	ומשנן	בסוכה
ל	אוכל ושותה	בסוכה	ומטייל	ומשנן	בסוכה
מ	אוכל ושותה	בסוכה		ושונה	בסוכה
ו 134	אוכל ושותה	בסוכה	ומטייל	ושונה	בסוכה
אוק	אוכל ושותה	בסוכה		ושונה	בסוכה
דפ	אוכל ושותה		ומטייל	ומשנן	בסוכה
140	אוכל ושותה	בסוכה	ומטייל		
1608	אוכל ושותה אדם	בסוכה	ומטייל	ומשנן	בסוכה
218	ואוכל ושותה			ומשנן	בסוכה

הוספת לשון המשנה אחרי 'מכאן אמרו' באה בשישה עדי נוסח מתוך שנים-עשר, ורק באותם שישה עדי נוסח הגורסים כלשון המשנה בתוך הברייתא נאמר 'כיצד', מונח המחזיר אותנו לפירוט של 'היו לו כלים' וכו', פירוט המוצג בספרא ובשאר עדי הנוסח של הבבלי ישירות במונח 'מכאן אמרו'.³⁵

לשון המשנה אחרי 'מכאן אמרו'	אין מלשון המשנה אחרי 'מכאן אמרו'
בולוניה, ארכיון המדינה 338	נ"י, ביהמ"ד ENA 2074.3
פיזארו 1515	קיימברידג' T-S NS 329.473
לונדון, הספרייה הבריטית Harley 5508	נ"י, ביהמ"ד R218
מינכן 140	ותיקן 134 ebr.
מינכן 95	אוקספורד, Opp. Add. fol. 23
נ"י, ביהמ"ד R1608	הספרייה הבודליינית heb. e. 51

נוסף על מה שהעלינו לעיל לטיעון לראשוניות הגרסה שבה אין לשון המשנה מובאת בברייתא השנייה, יש לסייע למסקנה זו במה שנכללים בקבוצת עדי הנוסח לגרסה זו שני קטעי גניזה, שחזקתם מן הסתם להיות משמרי גרסה מקורית יותר.

35. וכן לא כתב הרי"ף הוספה זו, ראו בהערה הבאה, והשוו גם שאר הלשון שם. בורגנסקי (שלא עסק בהפרש עדי הנוסח, וראה פסקה נוספת זו כלשון הבבלי עצמו) הקשה בגללה על הברייתא כולה, וזה לשונו: 'לשון הדרשה בבבלי אינה מובנת. אין ספק שהתנא בברייתא בבבלי לא הביא את הדרשה עצמה, אלא את המסקנא ממנה. מאחר ש"תשבו" פירשו תדורו, חייבה תורה שידורו בסוכה בצורה ובאופן של כל הדדים בדירת קבע. נראה שלשון הברייתא בבבלי היא על פי שגרת לשון הדרשה, החוזרת כמה פעמים בדברי אביי ובסתמא דתלמודא' (עמ' 360). ובהערה: 'בבלי כ"ו א' וראה הנסמן שם'. יש להעיר שאינו בא בדברי אביי אלא סוכה כו ע"א הנ"ל בלבד (והוא במחלוקת אביי ורבא. וצריך לי עיון בה על-פי מה שכתבתי במאמרי 'אל תתמה'). 'מביאים בבבלי בברייתא ב' את כל הנאמר בברייתא א' ומצרפים את הדרשה "תשבו כעין תדורו" (עמ' 362). הרואה יראה להלן את דעתנו בנידונים הללו.

בסיכום עניין זה: דרכו של הבבלי להוסיף מן המשנה למובאות תורת התנאים (שמקורם תוספתא או מדרשי ההלכה). בהקשר הנידון שרדה קבוצה של עדי נוסח המתעדים את השלב בטרם נוספה ממשנתנו בברייתא שמקורה בספרא, וקבוצה אחרת מוסרת נוסח המשקף הוספה זו.

הברייתא הראשונה

כדי לפתור את השתלשלות הסוגיא לגבי שתי התופעות האחרות שעסקנו בהן לעיל – ה'ברייתא' הראשונה והברייתא השלישית הבאה בתיעוד משולש בהצעת 'תניא נמי הכי' – יש לעסוק אף בהן באספקלריה של כל עדי הנוסח (להלן בנספח ג מובא סינופסיס מלא). הברייתא הראשונה לא הופיעה כלל בסוגיא המקורית, ושם, מיד אחרי פסקה קצרה מן המשנה, באה 'מנא הני מילי דתנו רבנן' וכו'. וכך הוא היום בכ"י לונדון, כ"י מינכן 95, כ"י בולוניה, ארכיון המדינה 338 וכ"י ביהמ"ד R1608.³⁶ בשאר עדי נוסח קודמת ל'מנא הני מילי', 'ברייתא' אחרת של תנו רבנן והיא זו שכינינו לעיל 'הברייתא הראשונה':

ת"ר כל שבעת הימים אדם עושה את סוכתו קבע ואת ביתו עראי
 כיצד היו לו כלים נאים מעלן לסוכה מצעות נאות מעלן לסוכה
 אוכל ושותה בסוכה ומטייל בסוכה.

נוסח זה שווה ממש ללשון 'הברייתא השנייה' בקבוצת עדי הנוסח שבה מורחב הנוסח המקורי בהוספה על-פי המשנה, ושתי הברייתות מקושרות כנזכר בלשון 'מנא הני מילי דתנו רבנן'.

הברייתא השנייה

מנא הני מילי דתנו רבנן

בסכות תשבו שבעת ימים תשבו כעין תדורו
 מכאן אמרו

הברייתא הראשונה

ת"ר

36. אכן קבוצה של ארבעה כתבי-יד. בורגנסקי (לעיל הערה 35), על-פי עיון בדק"ס, היה מודע רק לאחד מהם, וביקש לדחות גרסה זו, בכתבו: 'ואמנם בכ"י מ' לא גרס כאן ברייתא א' כלל, ובעל ד"ס מעיר: "וכן נראה קצת כפול ומיותר", אך הגירסא בדפוסים ובכל כת"י האחרים, וכן ברי"ף ובראש כלפנינו (עמ' 358, הערה 1). ואכן כן הוא ברי"ף דפוס קושטא, ומשם בדפוסים המאוחרים. אולם ברי"ף כ"י נ"י, ביהמ"ד R692 (מהדורת צילום בהוצאתי עם מבוא [= רי"ף כ"י], 170), כגרסת כתבי-היד הנ"ל של התלמוד, מיד אחרי המשנה: 'מנא הני מילי'. וזה לשונו שם: 'מתני' כל שבעת הימים עושה אדם את סוכתו קבע ואת ביתו עראי מנא הני מילי דתנו רבנן בסוכות תשבו אין תשבו אלא כעין תדורו מכאן אמרו היו לו כלים מעלן לסוכה אוכל ושותה בסוכה ומשנן בסוכה', וזו בוודאי הגרסה העיקרית ברי"ף.

הברייתא השנייה	הברייתא הראשונה
כל שבעת הימים אדם עושה סוכתו קבע וביתו עראי	כל שבעת הימים אדם עושה את סוכתו קבע ואת ביתו עראי
כיצד היו לו כלים נאים מעלן לסוכה מצעות נאות מעלן לסוכה	כיצד היו לו כלים נאים מעלן לסוכה מצעות נאות מעלן לסוכה
אוכל ושותה בסוכה ומטייל בסוכה	אוכל ושותה בסוכה ומטייל בסוכה

אף ברייתא שלישית לפנינו בשני עדי נוסח ובגיליון של עד נוסף, ולשונה כלשון הברייתא הראשונה:

הברייתא השלישית	הברייתא הראשונה
תניא נמי הכי	ת"ר
כל שבעת הימים אדם עושה סוכתו קבע וביתו עראי	כל שבעת הימים אדם עושה את סוכתו קבע ואת ביתו עראי
כיצד היו לו כלים נאים מעלן לסוכה	כיצד היו לו כלים נאים מעלן לסוכה
אוכל ושותה בסוכה ומשנן בסוכה	מצעות נאות מעלן לסוכה אוכל ושותה בסוכה ומטייל בסוכה

שלוש הוספות לפנינו: 1. השלמת לשון המשנה אל תוך המקבילה של הספרא; 2. הכנסת 'ברייתא' שלמה בראש הסוגיא, היתה לרוב ללשונה של הברייתא השנייה; 3. הכנסת ברייתא כמותה בהצעת 'תניא נמי הכי' ששרדה בתיעוד משולש, היא הברייתא השלישית. נראה לי אפוא כי יש ליישב נתונים אלה כך: בתקופה קדומה של מסירת נוסח הבבלי, כגון בתחילת תקופת הגאונים, נרשמה הוראת גיליון המורה על הוספה. הגהה זו הייתה מיועדת מתחילתה להוסיף לשון המשנה בברייתא המקבילה לספרא, היא הברייתא השנייה (וכדרך הבבלי בכלל להוסיף בברייתות מלשון המשנה). אולם הוראה זו חזרה והועתקה והועברה מגיליון לגיליון, עד שלבסוף נכנסה לשלושה מקומות. ייתכן שמתחילתה הועתקו עם ההוספה גם כמה מילים מלשון הברייתא השנייה, כגון: 'היו לו כלים נאים וכו', כרגיל לסמן עבור המעתיק את מקום ההמשך בפנים. ולבסוף, שתי הפסקאות הללו (כל שבעת הימים, היו לו כלים) נעשו ברייתא בפני עצמה שהוכנסה מן הגיליון בכמה מקומות: בראש הסוגיא בלשון 'תנו רבנן' (בשבעה עדי נוסח) נוראו לעיל הערה 16 בעניין כ"י ביהמ"ד R218), ובסופה בלשון 'תניא נמי הכי' (בשני עדי נוסח, וכגיליון של עד נוסח שלישי). הפעילות של העברות על-פי הוראות הכתובות בגיליון עוד מובחנת היטב באופן גרפי בהוספה שבגיליון כ"י ותיקן 134 ebr. ביד שנייה.

מתוך ששת עדי הנוסח שקלטו את ההגהה במקומה הראשוני והנכון (בברייתא השנייה, אחרי 'מכאן אמרו'), ארבעה מהם (כ"י בולוניה, כ"י מינכן 95, כ"י ביהמ"ד R1608 וכ"י לונדון) אינם גורסים את הברייתא הראשונה כלל, אלא גורסים בצמוד אחרי המשנה: מנא

הני מילי דתנו רבנן וכו' (ברייתא שנייה). כלומר, ההגהה נקלטה במקומה בלבד, ולא נדדה למקום שאינו מקומה. השניים האחרים שגרסו את ההשלמה במקומה גם קלטו אותה שלא במקומה, הרי הם כ"י מינכן 140 (כתב-יד שגרס את כל שלוש ה'ברייתות') ונוסח הדפוס. כל ששת עדי הנוסח שלא קלטו את ההוספה במקומה המיועד (בברייתא השנייה), אכן קלטו אותה במקום התנייני (הברייתא הראשונה; בכ"י ביהמ"ד R218 הושמט חלקה). הרי הגהה שנדרה וטיילה, טיילה ונדדה, עד שיצרה סוגיא שהכפלויות שבה צורמות, והחזרה על לשון המשנה כמה וכמה פעמים היא תופעה יוצאת דופן ממש. על-ידי כך נוצרו שלושה סוגי גרסה, אשר אנו מציגים להלן בשלושה טורים, על-ידי מייצג אחד לכל סוג גרסה.³⁷ הראשון, המיוצג כאן על-ידי כ"י לונדון, הספרייה הבריטית Harley 5508, מוסר את הגרסה המקורית: מיד אחרי המשנה בא 'מנא הני מילי דתנו רבנן'. הברייתא הראשונה איננה והשלישית איננה, והוספת לשון המשנה בברייתא השנייה תקינה; השני, המיוצג כאן על-ידי כ"י אוקספורד Opp. Add. fol. 23, ניסח את הברייתא הראשונה במקום ההוספה הראויה לבוא בתוך הברייתא השנייה; השלישי, המיוצג על-ידי כ"י מינכן 140, הוא טיפוס של גרסה מקסימלית: נוספו הברייתא הראשונה והשלישית, ואף ההוספה אל תוך הברייתא השנייה בוצעה. הברייתות שנוספו על הגרסה המקורית באות כאן בהבלטה.

מינכן 140 מתני' כל שבעת הימים וכו'	אוקספורד Opp. Add. fol. 23	לונדון Harley 5508 כל שבעת הימים עושה אדם סוכתו
ת"ר כל שבעת הימים עושה אדם סוכתו קבע ואת ביתו עראי כיצד היו לו כלים לשוכה נאים מעלן לשוכה נאות מעלן לשוכה אוכל ושותה בסוכה ומטייל בסוכה מנא הני מילי דתנו רבנן בסכות תשבו שבעת ימים תשבו כעין תדורו מכאן אמרו כל שבעת הימים אדם עושה סוכתו קבע וביתו עראי	ת"ר כל שבעת הימים עושה אדם סוכתו קבע ואת ביתו עראי כיצד היו לו כלים נאים מעלן לשוכה אוכל ושותה בסוכה ומטייל בסוכה מנא הני מילי דת"ר תשבו כעין תדורו מכאן אמרו תשבו כעין תדורו מכאן אמרו כל שבעת הימים אדם עושה סוכתו קבע וביתו עראי	לונדון Harley 5508 כל שבעת הימים עושה אדם סוכתו מנהני מילי דתנו רבנן ³⁸ בסכות תשבו שבעת ימ' תשבו כעין תדורו מיכן אמרו כל שבעת הימים אדם עושה סוכתו קבע וביתו עראי

37. בשתי התאמות נוסח קטנות, כפי שיוצג בהערות.

38. דתנו רבנן. בכ"י לונדון: 'דא' קרא', ועיינו בסינופסיס.

מינכץ 140	אוקספורד 23. fol. Add. Opp.	Harley 5508 לונדון
כיצד היו לו כלים נאים מעלן לסוכה אוכל ושותה בסוכה ומטייל בסוכה ומשנן בסוכה ³⁹	היו לו כלים נאים מעלן לסוכה מצעות נאות מעלן לסוכה אוכל ושותה בסוכה ושונה בסוכה	כיצד היו לו כלים נאים מעלן לסוכה מצעות נאות מעלן לסוכה אוכל ושותה בסוכה ומטייל בסוכה ומשנן בסוכה
תניא נמי הכי כל שבעת הימים אדם עושה סוכתו (עראי) קבע וביתו עראי כיצד היו לו כלים נאים מעלן לסוכה אוכל ושותה בסוכה ומשנן בסוכה		

סיכום

החוקרים הביעו אי-נוחות על הכפלות בברייתות שבסוגיא, מאז בעל דקדוקי סופרים ואילך. אפשטיין שיער שהברייתא הראשונה היא בעיקרה פסקה קדומה מן המשנה שהוצגה במונח 'תנו רבנן', שבטעות נוסף אל תוכה דיבור אחר מן המשנה שאין מקומו בפסקה זו. אף בורגנסקי רואה בברייתא זו בעיקרה לשון המשנה עצמה, אלא שלדעתו הקטע בברייתא ('כיצד' וכו') שאינו מופיע במשנתנו אינו מלמד על הוספה מוטעית, אלא אדרבה, זוהי הצורה הקדומה של המשנה, שעוד הייתה ידועה לבעל הסוגיא. ואילו לדעת היגער הברייתא הראשונה איננה מתורת תנאים אלא ברייתא ש'נשנתה בזמן האמוראים', ונוספה בראש הסוגיא למרות שהלשון שבה אינה שונה במאומה מדיבור הכלול בתוך הברייתא השנייה. דיוננו מבוסס על בדיקת סינופסיס של עדי הנוסח לסוגיא כולה. העיון בו מלמד שלגבי הברייתא השנייה, הכוללת בנוסח הדפוס דיבור זהה למשנה בהצעת המונח 'מכאן אמרו', דיבור זה חסר בקבוצה שלמה של כתבי-יד, ובהם דומה הברייתא יותר למקבילתה בספרא. הוספת דברי המשנה אל תוך הברייתא נעשתה בשלב קדום של מסירת הנוסח, ועוד חסרים הם היום במחציתם של עדי הנוסח. הוספה זו בוודאי נעשתה על-ידי הוראה הכתובה בגליון הספר. בתהליך העברת ההוראה שבגליון מספר לספר היא הועתקה גם למקומות שאינם מתאימים, ועל-ידי כך נוספה 'ברייתא' מיותרת בתחילת הסוגיא, ועוד 'ברייתא' מיותרת בסוף חלק זה של הסוגיא, בהצעת 'תניא נמי הכי', המתועדת בשני עדי נוסח ועוד כתובה בגליון של עד שלישי.

הווה אומר, הפעולה של הכנסה מלשון המשנה אל תוך ברייתות, המוכרת היטב לאורך התלמוד הבבלי, בוצעה כאן בתקופה מאוחרת יחסית, והביאה בעקבותיה תנופה של הוראת

39. ומשנן בסוכה. ליתא בכ"י מינכץ 140, ראו לעיל בסינופסיס.

גיליון על תוספת שיש להוסיף בסוגיא, תנופה שגרמה בסופו של דבר גם להוספת הלשון במקומות שאינם מקומה. תהליך זה מתועד לפנינו בשלושה טיפוסים נוסח, אחד המוסר את מיקום ההוספה כפי שנועדה לכתחילה, ושניים המוסרים את לשון התוספת⁴⁰ כברייתא בפני עצמה, באחד מהם בתחילת הסוגיא בלבד, ובאחר אף בסופה. שלושת הטיפוסים מובאים לעיל בשלושה טורים. האמצעי אף מדגים את חיסור ההוספה במקום המיועד מראש, חיסור שלדעתי מתעד את הצורה הקדומה של הברייתא (השנייה כיום), לפני שנמסרה הוראת ההוספה, כשברייתא זו דמתה יותר להלכה שבספרא.

ב. מטייל בסוכה

וכאן עולה השאלה, מה עניין טיול אצל סוכה? מטייל בסוכה, מהו? בעלי המילונים הראשונים וחוקרי הלשון דהשתא מביאים 'מטייל' דידן בכפיפה אחת עם כל לשונות טיול שעניינם בפשטות הליכה, בלא הערה או דיון. כך בערוך (ד', עמ' 28),⁴¹ כך במילונו של יעקב לוי,⁴² המשך אצל בן-יהודה⁴³ ועד למורשת.⁴⁴ מיכאל סוקולוף כתב לא מכבר: 'ומשמעותו [של "מטייל בסוכה". שי"פ] היא, כרגיל בספרות חז"ל, "ללכת בדרך".'⁴⁵ ואתה תמה: היושב בסוכה, וכי דרך לו, וכמה טיול יטייל בסוכה שאינה מחזקת אלא ראשו ורובו בלבד?⁴⁶

40. כפי שניתן לתפוס היקף לשונה מסגנון הוראות הגיליון.
41. ובכלל, דיברו הרבה ראשונים על טיול בסתמיות, ודווקא לנעוץ לתוך לשונם הגדרה שונה מן הטיול השגרתי; כגון, רבינו תם בספר הישר (חלק התשובות, סימן ע): 'ואף על גב דפירי לא בעי סכה, סעודה להשלים י"ד סעודות חשיבי, דלא גרע ממטייל בסכה דטיול לא בעי סכה מ"מ מצוה קעביד, ה"נ אף על גב דפירי לא בעי סכה מ"מ מצוה קעביד', ועוד הרבה. ראו להלן נספח א לנקודות נוספות בספרות הראשונים בנידון.
42. לוי, מילון, עמ' 154, ושם: er geht in der Festhütte auf und ab.
43. עמ' 1870. המובאה הנידונה באה שם עם שאר לשונות טיול בספרות חז"ל, תחת ההגדרה: 'הלך הנה והנה בחוץ, בשדה כדי לנוח, לשאף רוח צח, spazieren, se promener, to walk (עמ' 1869). ועיינו להלן הערה 60.
44. מורשת, לקסיקון הפועל, עמ' 177–178.
45. סוקולוף, מטייל בסוכה. מ' בן ישר (שני עניינים, הערה 8) כתב: 'נראה, שמשמעו הבסיסי של הפועל טייל הוא: להתהלך בצל, מהמלה הארמית טולא שמשמעה צל; וראו ערכין [צ"ל: כתובות] סב, ע"א, תוס' ד"ה טיילין'. וציין מטלתא = סוכה. סוקולוף התייחס לעניין מטייל בסוכה כתגובה לדברי בן ישר, ודחה את דבריו מכל וכל, והצדק עמו בזאת, ולאחר דחיית ההצעה ההיא באריכות קבע בקצרה שמשמעותו כרגיל ללכת בדרך, ללא תוספות עיסוק ודיון, ובזה הניח לנו מקום להתגדר בו, כדלהלן. סוקולוף כתב בפתחת דבריו: 'בן-ישר מצטט את דעתו של מ"צ גרוזמן הטוען "טיול, דהיינו שהייה בצל". בן ישר אכן פתח את דבריו בהתייחסות לגרוזמן בספרו על המועדים, עמ' 58–60, ותוך כדי דיבור הזכיר את ההגדרה הנ"ל לטיול, אבל קבע הגדרה זו בדברי עצמו, ולא התכוון לייחס אותם לגרוזמן, ואכן לא עסק גרוזמן שם בעניין טיול כשהייה בצל כלל.
46. 'היה ר' או' כל סוכה שאין בה ארבע אמות על ארבע אמות פסולה וחכמים או' אפי' אין מחזקת אלא

בלשון חז"ל מצאנו טו"ל להליכה, הן ארוכה הן קצרה. נפרט דוגמאות אחדות:⁴⁷

מעשה ברכן גמליאל שהיה מהלך מעכו לכזיב [...] הגיע לכזיב בא אחד ושאל לו את נדרו אמ' לזה שעמו כלום שתינו רביעית יין האיטלקי אמ' לו הן אמ' לו אם כן הטייל⁴⁸ עמנו עד שנפוג את יינינו והלך עמהן עד שהגיעו לסולמה של צור (תוספתא פסחים ב, טו–טז; עמ' 148–149).

הרי מכזיב לסולמה של צור (= ראש הנקרה) הוא עדיין בכדי 'טיול'.

לא ינעול אדם סנדל מסומר ויטייל בתוך הבית אפי' ממטה למטה (תוספתא שבת ד, ח; עמ' 18).
למלך שהיה מטייל פתח פלטין (בראשית רבה, פרשה ח, עמ' 62).

והגר"ש ליברמן כתב:

ואשר לטיול סתם, משמעותו המדוייקת היא הליכה לשם הליכה בלי שום מטרה אחרת, אלא אם כן מפורש שטייל לאיזה צורך. ואף בביתו אדם מטייל כלהלן פ"ד ה"ח, שו' 24, ויומא פ"ד ה"ה, שו' 22. וכן בירושלמי סוכה פ"ב ה"ט, נג ע"ב: שיהא אוכל בסוכה ומטייל בסוכה. וכן בבבלי שם כ"ח ב' ומו"ק כ"ד א'. וכן בס' המעשיות של גסטר, עמ' 38: אכול ושתה והטייל.⁴⁹

אכן גם בסוכה קטנה שהיא כשרה יש מקום מצומצם ללכת בה, ומעשים בכל יום. מכל מקום, דחוק קצת להעמיד את הספרא כמפרט עיקר 'תדורו' בהליכה בסוכה. וניחזי אנן.

כבר ראינו בהגדרתו של ליברמן: 'הליכה לשם הליכה בלי שום מטרה אחרת'. ואכן, בכמה מן ההיקריות בלשון חז"ל מצינו הליכה לשם הליכה, הליכה נוחה ומהנה, כגון זו:

[...] למה הדבר דומה. למלך שיצא לטייל עם אריסו בפרדס [...] כך עתיד הקב"ה לטייל עם הצדיקין לעתיד לבוא בגן עדן (ספרא בחקותי א, ד, קיא ע"ב).

ראשו ורובו בלבד כשירה' (תוספתא סוכה ב, ב; עמ' 260). לפי ההלכה שבעה טפחים על שבעה טפחים (שולחן ערוך, אורח חיים, הלכות סוכה, סימן תרלד סעיף א).

47. וראו פירוט נוסף בצינוני המילונים וחקרי הלשון דלעיל.

48. בקטע גניזה: היטייל = walk along (ועל בניין התפעל ראו להלן).

49. תוספתא כפשוטה, שבת, עמ' 46, הערה 9; וראו להלן כאן.

יש בין שימושי טיול הליכה שיש עמה רוגע ונוחיות, הנאה ונעימות. והנה, כבר מצאנו רבות שהשפה משתמשת במונח בעל משמעות מורכבת לציין מרכיב אחד ממנו בלבד, ולא אחת מרכיב מופשט שטרם נקבע לו מונח בפני עצמו.⁵⁰ וכך המושג 'בילוי בנעימות' תפס את המילה טיול = הליכה בנעימות, כדי לבטא את הצד המופשט שלה בלבד, גם כשאנו כרוך בהליכה כלל, אלא שהייה בנעימות ובנוחיות גרידא, הינפשות.
דבר זה כבר רמזו בלשון המשנה בעניין 'הטיילים':

הַעוֹנָה הָאֲמוּרָה בְּתוֹרַת הַטְּיִילִים כְּכֹל יוֹם נְהַפְּעֵלִין שְׁתִּים בְּשַׁבַּת וְהַחֲמִירִים אַחַת בְּשַׁבַּת וְהַגְּמָלִים אַחַת לְשְׁלוֹשִׁים יוֹם וְהַסְּפָנִים אַחַת לְשָׁשָׁה חֻדָּשִׁים (כתובות ה, ו).

וכתב הרמב"ם בפירושו: 'וטיילים, הם הבטלנים המעונגים שאינם עוסקין במסחר ולא עובדים',⁵¹ וביחבורו: 'בני אדם הבריאים הרכים והענוגים שאין להם מלאכה שמכשלת כחן, אלא אוכלין ושותין ויושבין בבתיהן'.⁵² והוא על-פי לשון הגמרא:

אמ' אביי כדרב דאמ' רב כגון רב שמואל בר שילת דאכיל מדידה ושתי מדידה וגני בטולא דאפדניה ולא חליף פריסתקא⁵³ דמלאכא אבביה (כתובות סב ע"א).

וכן בירושלמי כינו את הטיילים 'בטילין'.⁵⁴ לא ראינו בדברי הראשונים שקישרו בין 'הטיילים' לבין הפועל טו"ל = הלך, ואף מצינו שדחו כל קשר מלכתחילה: 'אין לפרש מלשון טיול, דהא בני פרק⁵⁵ לא מטיילי, ורב שמואל בר שילת לא הוה מטייל'.⁵⁶ בעל הערוך ביקש לגזור 'טיילין' מלשון 'צל' על-פי הגמרא בבבלי כתובות כאן ('וגני בטולא דאפדניה'): 'ועל כן נקרא טייל, שלן בצל אפדנו',⁵⁷ ואין ספק שהיה הערוך המקור לדברי התוספות בכתובות שם,

50. במקום אחר (פרידמן, תעלומות עולם) עיינתי בחיבה עולם, אשר, בין התפתחויותיה, עברה מאינסופיות של זמן לאינסופיות בכלל.

51. עמ' פב. בתרגום פירושו בבית הבחירה למאירי שם (עמ' 256): 'וטיילין הם האנשים הנרפים אוהבי המנוחה לא יעשו סחורה ולא מלאכה, ובלשון המאירי עצמו (עמ' 257): 'הטיילים אחת בכל יום ר"ל בני אדם שלווים בבריאות ומענגים ושאיין להם שום מלאכה אלא אוכלים ושותים ופוזחים, עונתם בכל יום'.

52. הלכות אישות יד, א. ומצינו דומה לכך בפירוש שנקרא 'רש"י מהדורא קמא' (על חיבור זה ראו להלן): 'רב שמואל בר שילת מלמד תינוקות היה... ואוכל ושותה משכר טורחו בבית ולא היה צריך לצאת חוץ לסחורה ונזון בלא יגיעה'.

53. לגרסה 'דרוקא' ראו דק"ס השלם לשם, עמ' עא, והערה 34.

54. שהקשה ר' ירמיה מדוע לא יהיה דין תלמידי חכמים כדין טיילין: 'ר' ירמיה בעא אילין תלמידי חכמי, לא מסתברא מיעבדינון בטיילין?' (כתובות ה ז, ל ע"ב; עמ' 984). 'טיילים' נתפרש 'בטיילין'.

55. הכוונה להסבר הראשון בסוגיא: 'מאי טיילין אמ' רבא בני פירק'.

56. הובא בשיטה מקובצת שם. ראו להלן, הערה 58.

57. ערך טייל, ד', עמ' 28.

וזה לשונם: 'טיילין, על שם שדרכם בטולא דאפדנייהו'.⁵⁸ בחיבור המובא בשיטה מקובצת בשם 'פירוש רש"י מהדורא קמא'⁵⁹ נאמר: 'בני פירקי, תלמידים הלומדים פירקן בעירן ולפני רבן ואינן יוצאין חוץ לעירם, ולשון טיילין על שם שלומדים בהנחתן בעירן בלא עמל, אלא דרך בדיחות ושחוק'. גלוי הדבר שמחבר זה גוזר 'טיילים' מלשון חוכא ואיטלולא! הרי גיזרונה של 'הטיילים' לא היה נהיר לראשונים, ולדידם לא יצאה מידי חידה סתומה. אשר לשיטת הערוך והתוספות, 'טיילים' מלשון צל ('טולא דאפדנייהו'), הנה אף בן-יהודה ביקש ללכת בדרך זו.⁶⁰ אולם על-פי העיון הלשוני אין לגזור עברית טייל, שורשה טו"ל, מן הארמית טולא, שורשה טל"ל,⁶¹ אלא מן הארמית טי"ל, ללכת.⁶² לא הצל מעניק משמע 'בטלן' לטייל, אלא אותו רכיב משני, הנעילות שבהליכה, רכיב שהתנתק מן המושג השלם וסיגל לו משמע לעצמו: 'לבלות בנעימים'. הרי טיילים אינם מטיילים, אלא אוכלים ושותים ויושבים בבתיהם, ממש כלשון 'אוכל בסוכה ושותה בסוכה ומטייל בסוכה! רכיב משני זה מלווה את הגדרת המונח הנידון בסורית במילון פיין סמית: *to walk to and from, pace up and down for pleasure*.⁶³ הרכיב המשני, הקובע שההליכה היא ב'הנאה', גובר על הרכיב הראשוני וממלא את כל חלל משמעות המילה בשתי ההיקריות שלפנינו: מטייל בסוכה, טיילים. יש שהייה בנוחיות, בילוי בנעימים גם בלא הליכה. אינני טוען לעצמי זכות ראשונים בהסבר זה למונח 'מטייל בסוכה'. בתרגומו למסכת סוכה לגרמנית משנת 1898,⁶⁴ סגנן א' גולדשמידט וכתב:

Hat man schöne Geräte, so bringe man sie in die Festhütte, schöne Polster, so bringe man sie in die Festhütte; ferner esse, trinke, *verbringe* und studire man in der Festhütte.

58. בשיטה מקובצת לשם (וראש הדיבור כבר הובא לעיל): 'והטיילין. אין לפרש מלשון טיול דהא בני פרקי לא מטיילי ורב שמואל בר שילת לא הוה מטייל אלא טורח ויגע עם התלמידים, אלא על שם דררים בטולא דאפדנייהו וכדאמרין גבי רב שמואל בר שילת. כך פירשו בתוספות. וצריך בירור למי הדיבור הזה.
59. על טיבו של חיבור זה ראו אפשטיין, ריב"ן; פרידמן, פירוש רש"י, עמ' 161–163.
60. בהערה לראש ערך ט"ל: 'אולי באמת פעל זה נגזר מהשם טולא בארמ' במשמ' צל, ר"ל ישב או הלך בצל' (עמ' 1869, הערה 3).
61. וכבר ביטל גיזרון זה מורשת, לקסיקון הפועל, עמ' 178, הערה 5.
62. קום התהליך בְּאֶרְץ (בראשית יג, יז) תורגם במיוחד ליונתן: קום טייל בארעא; קום לך אַתָּם (במדבר כב, כ); קום טייל עמהון; וְדוֹרְךָ עַל כְּמַתִּי יָם (איוב ט, ח) תורגם: ומטייל על רום תקוף ימא. וראו לוי, תרגומים, עמ' 300; סוקולוף, גלילית, עמ' 223. ועיינו מורשת, לקסיקון הפועל, עמ' 51 ('הרי לפנינו פועל חדש בשאילה מובהקת מארמית'); עמ' 178–179, הערה 5*.
63. עמ' 169.
64. כחלק מן המפעל הגדול של תרגום התלמוד כולו.
65. גולדשמידט, טור 105. הדגשה משלי.

תרגום קולע ממש שיוסבר בהמשך על-פי מה שכתבתי לעיל. בתרגום לאנגלית מאת רודקינסון (1918)⁶⁶ עוד עומדת השיטה המקובלת על כנה: *he should eat, and drink, and walk only in the Succah*. אולם בתרגום לאנגלית של הוצאת שונצינו מאת ישראל סלוטקי משנת 1938⁶⁷ אנו עדים לחזרת תרגומו של גולדשמידט, כעת כאמור באנגלית: *he should eat and drink and pass his leisure in the Succah*.

כיצד עלה הסבר קולע זה?

עד כמה שידי משגת, היה זה ח"י קוהוט שקישר לראשונה בין המונח 'טיילים' לבין הפועל טו"ל, אלא שלא הוציא את הדברים מן התחום של הליכה ממש. בחלק הרביעי של ספרו המונומנטלי 'ערוך השלם', חלק שיצא לאור בשנת תרמ"ה (1885), כתב: 'הטיילין הוא התואר מפעל טייל כלו' הבטלנים שהולכים לשעשוע'.⁶⁸ עדיין הולכים הטיילים, אבל מגמת הליכתם היא השעשוע, שעשוע שהיה ניכר כבר בפועל טו"ל בפני עצמו. בספר הערוך טי"ל וטיילים באים בשני ערכים, אבל קוהוט ביקר את בעל הערוך על זה. בערך טייל הזכיר קוהוט עניין טיילים, והוסיף: 'וכן ציין לו רבינו ע'ר[ך] בפני עצמו בע'ר[ך] הבא אח"ז', ובערך טייל כתב: 'לפע"ד מע'ר[ך] הקודם,⁶⁹ אבל לדעת רבינו מל'שון[ך] צל, כלומ' הלן בצל'. בשנת 1886 התחיל מ' יאסטרוב להוציא את מילונו קונטרסים קונטרסים, עד שסיים את הוצאתו בשנת 1903. כאן, בערך טול,⁷⁰ רשם:

1) *to walk about, to be at leisure, to enjoy one's self* [...] Succ. I Pi. טו"ל
and enjoys himself &c. [...] ומט"ל בסוכה 28b

ולהלן, בערך טייל:⁷¹

m. (preced.), *one at leisure* [...]

כקוהוט זמן קצר לפניו, גם יאסטרוב קישר בין שם העצם טייל ובין הפועל טייל. אולם באשר למשמעות, כבר הצליח יאסטרוב לנתק את תכונת הלוואי (הנאה), להעמידה בפני עצמה ותהיה לפעמים המשמעות הבלעדית. ובכן, טיילים אינם ההולכים לשעשוע, אלא המשתעשעים, גם בלא הליכה, ו'המטייל בסוכה' איננו בפשטות אחד מאלה ההולכים לשם שעשוע (כפי שמשמע מערכו של קוהוט), אלא המשתעשע באשר הוא (יותר מדויק כלשונו: *one at leisure*), ומן הסתם, בישיבה – לא בעמידה ולא בהליכה. דומה אפוא שיאסטרוב הונחה מן הכתוב בערוך השלם, ושיפר את השיטה על-ידי ניתוק התכונה התניינית

66. עמ' 39. הדגשה משלי.

67. עמ' 128. הדגשה משלי.

68. עמ' 28. הדגשה משלי.

69. כלומר, טיול הוא עניין של שעשוע.

70. עמ' 523.

71. עמ' 531.

להיות לפעמים המשמע היחיד של המילה. לגולדשמידט, בשנת 1896, נשאר רווח של זמן לשאוב את התובנה הזאת מתוך מילונו של יאסטרוב. הכתוב אצל גולדשמידט, *verbringe* (= spend time, pass time) עשוי להיות שיקוף של דברי יאסטרוב *to be at leisure*. סגנונו של סלוטקי (*pass his leisure*) עשוי לבוא בהשראת שניהם, יאסטרוב וגולדשמידט, גם יחד. אמנם קליעתה אל המטרה של השיטה העולה מדברי יאסטרוב, שהתחילה להתגלות כבר בדברי קוהוט, לא זרחה, ואף במעומעם, במחקר הלשוני של התקופה האחרונה,⁷² מתוך שלא זכו ספרים אלה למצוא את דרכם בדרך המלך של מקצוע זה.

'טיול' אחרי ארוחה

בספר המעשיות שהוציא לאור משה גסטר אנו גורסים מעשייה יפה זו:⁷³

תנו רבנן, מעשה בר' עקיבה שהיה חבוש בבית האסורים. והיה גוי אחד בשכונתו והיה אותו הגוי נכנס אצלו בכל יום ויום להוציאו מדתו ולא רצה ר' עקיבה. פעם אחת הפציר בו אותו הגוי ולא רצה. והלך כועס. כיון שנכנס לביתו, הקריבה לו אשתו מאכלו, ולא רצה לאכול. הציעה לו מטתו, ולא רצה לישן, אמרה לו מה טעם הכעס הזה שאתה בו. אמ' לה היהודי הזה אני אומ' לו יצא לדתינו, והוא לא רצה ואין לי חיים עד שיצא לדתינו. אמרה לו אכול ושתה והטייל,⁷⁴ ועלי להוציאו מדתו, אכל ושתה וישן. כיון שהיה בבקר [...]⁷⁵

כלשון סוגיית מטייל בסוכה נמצא כאן בלשון ציווי: 'אכול ושתה והטייל'. כאן משמש צירוף זה כציטוט מלשונות נימוסין של בני אדם לאמרם בהזמנה לסעודה, ובוודאי אין 'והטייל' כרוכה בהליכה כלל, אלא בשהייה נוחה אחרי הסעודה, ואכן ה'גיבור' שלנו לא יצא לטייל בהליכה מאומצת, אלא שקע בשינה מתוך נעימות הסעודה.

72. פרט לסליי, הטיול, עמ' 18; ועל-פי הגדרת טיול בסוכה אצל יאסטרוב כתב סליי: 'נראה כי אפשר לפרש טיול כבילוי ולא כהליכה'. אבל בעיקר העמיד זאת על המשמע 'משחק', השייך לשורש טל"ל, ואיננו לשון טיול, ראו להלן הערה 94; מירסקי, המפרש, עמ' רכא.

73. עמ' 38 בחלק העברי. הדגשה משלי.

74. בניין התפעל, והשוו לעיל הערה 48. על בניין התפעל בפועל זה (ובהיקריות הללו) ראו קוטשר, זוטות, עמ' 95-96; מורשת, הערה; הנ"ל, לקסיקון, עמ' 178, הערה 5*. על היקריות הפועל הזה בבניין התפעל כתב קוטשר: 'בבבלי אין דוגמה' (עמ' 95). יש לציין כעת בכתב-יד מתימן: 'והיה מיטייל אחריו כחצי מיל כיון שהגיע לעירו יצאו אנשי עירו לקראתו אמרו לו שלום עליך רבי אמ' להן למי אתם אומרי' רבי אמרו לו לזה שמיטייל אחריו' (תענית כ ע"ב, כ"י יד הרב הרצוג); 'אמ' רבא ומיטייל באונקלי בתוך ביתו' (מועד קטן כד ע"א, כ"י נ"י, ספריית אוניברסיטת קולומביה X 893 T 141).

75. קטעתי את סופה היפה של המעשייה, כי איננו לענייננו, והטורח ומעיין עתיד ליהנות מסיפור נאה. כדאי מכל מקום לגלות סוף טוב: 'אזל בעלה למבעי יתה ולא אשכחה. אמרו לו כבר אזל למדרש חכמים. אזל ואשכחה דאיגירא. אף הוא אתגיר בהדה. ונהפוך הוא אשר ישלטו היהודים המה בשנאיהם'. סיפור זה שוכתב והופיע בספרו של מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, מימי התלמוד – ספורים, הסיפור השני: 'הגירות' (אני מודה לנטלי לסטרגר' על הפניה זו).

מקור מאוחר לפנינו, שאינו כלל וכלל מעור אחד עם ספרות חז"ל, ברם, דומני שהוא קולע למשמע דברי הספרא. המזמין את חברו לסעודה אומר לו: 'אוכל ושתה וטייל', טייל במובן 'הינפש'!⁷⁶ ומכאן סגנון הפירוט ל'תדורו' בספרא: 'אוכל ושתה ומטייל'. והשווה הקשר דומה, אולם לשלילה, בתוספתא מגילה (ב, יח; עמ' 353):

בתי כנסיות אין נוהגין בהן קלות ראש לא יכנס בהן בחמה מפני החמה ובצנה מפני הצנה ובגשמים מפני הגשמים ואין אוכלין בהן ואין שותין בהן ואין ישנים בהן ואין מטיילין בהן ואין ניאותין בהן אבל קורין ושונים ודורשין בהן.

כרצף של 'אוכל, שותה ומטייל' גם כאן, אולם הוא הופסק ב'ואין ישנים בהן'. המאירי פירש לשון טיול ממש, שכתב למקבילה שבבבלי (מגילה כח ע"ב):⁷⁷ 'ואין מטיילין בה, ר"ל לילך בה מפנה לפנה דרך טיול'. בנימוקי יוסף לשם:⁷⁸ 'ואין מטיילין. לשחק בתוכם'⁷⁹ או ליכנס שם להרחיב הלב, כדרך ההולכים בבנין נאה לראות! לכאורה הפירוש השני קולע מאוד למשמע 'טיול', כטיול בסוכה. כלשון רבינו כבר בספר המנוחה לרבינו מנוח על הרמב"ם הלכות תפילה יא, ו, וגון המשמעות שונה. שם: 'ואין מטיילין בהם. שאם היה לו לאדם קוצר רוח אין לו לילך בבית הכנסת כדי להרחיב לבו ולטייל שם'.⁸⁰ אין הטיול הרחבת הלב, אלא הטיול מביא לידי הרחבת הלב, דומה, טיול ממש.⁸¹

* * *

76. בהערות הנ"ל (לעיל, הערה 49), ציין ליברמן לספר המעשיות כאן. אולם לא ניתן ציונו זה להתפרש אלא שיש כאן עוד דוגמה של 'אף בביתו אדם מטייל', טיול של הליכה.
77. בית הבחירה לשם.
78. מהדורת מ" הכהן בלוי, ניו יורק תש"מ, עמ' נה.
79. הובא אצל ברונזניק, ארוכות וקצרות, עמ' 53, ובלשון 'אין משחקים שם'.
80. מהדורת א' הורביץ, עמ' קסט.
81. כאמור לעיל, ברונזניק ביקש להסמיך את הנידון שלנו למשמע 'השתעשע', אלא שבא לכך מתוך שורש ט"ל המוסב על משחק ושעשוע, ואינו מעניין ט"ל, אשר ממנו יש 'מטייל' שפירושו להינפש. בין האסמכתאות לנידון שלו הביא ברונזניק (ארוכות וקצרות, עמ' 53) את דברי הר"ן על הר"ף (פסחים ד ע"א מן הספר): 'ודאי אילו רצה לאכול מעומד, ולטייל בסוכה מעומד, הרי זה יצא ידי חובתו'. אין לדעת בוודאות מה ביקש ברונזניק להוכיח מכאן, אבל ניתן לשער שעליך לדייק מן הלשון 'אילו רצה... לטייל בסוכה מעומד' את הדיוק, מכאן משתמע שיש גם טיול במיושב, ולפרשו 'שעשוע במיושב'. ואם כן, גם לשיטתנו היה ראוי לדייק, טיול במיושב מוסב על רוגע ונוחיות, ושמה ניתן לצרף את הר"ן למי שקלע למשמע זו. אולם, דברי הר"ן באים בעקבות דברי הרמב"ן, כפי שרגיל מאוד אצלו ואצל שאר חכמי בית מדרשו של הרמב"ן. וזה לשון חידושי הרמב"ן (לפסחים ז ע"א): 'ותמהני על הרב (רמב"ם), הלכות סוכה ו, יב) שאמר לברך ברכת סוכה עובר לעשייתה מעומד, הגע עצמך אלו רצה לאכול מעומד ולטייל בסוכה ולשון מעומד מי לא יצא ידי חובתו, וכיון שכן מה בין ישב לשלא ישב עדיין, אלא כל שלא אכל ונתעכב שם עובר לעשייתה הוא שאין לשון לישוב בכאן אלא כעין דרור ולישנא דקרא נקט תשבו תדורו. הרמב"ן לא כתב 'לטייל מעומד', אלא 'לטייל' סתם, מתוך שכל טיול הרי הוא במעומד, וכן יש להבין בדברי הר"ן, ו'טיול' בדבריהם מכוון להליכה, כהבנה הרווחת בדברי הראשונים.

בקהלת (ח, טו):

וְשִׁבְחֹתַי אֲנִי אֶת הַשְּׂמֵחָה אֲשֶׁר אֵין טוֹב לְאָדָם תַּחַת הַשָּׁמַשׁ כִּי אִם לְאָכּוֹל וְלִשְׂתּוֹת
וְלִשְׂמוֹחַ וְהוּא יִלְנֶנּוּ בְעַמְלּוֹ יָמֵי חַיָּו אֲשֶׁר נָתַן לוֹ הָאֱלֹהִים תַּחַת הַשָּׁמַשׁ.

באוונגליון של לוקס 12, 19:

καὶ ἐρῶ τῇ ψυχῆ μου Ψυχὴ ἔχεις πολλὰ ἀγαθὰ κείμενα εἰς ἔτη πολλά·
ἀναπαύου φάγε πίε εὐφραίνου.

מכאן הפתגם הנפוץ באנגלית: eat, drink, and be merry. קרוב לומר שהיוונית⁸² משקפת
אמרה ארמית מנומסת שנהגה בהזמנה לסעודה, וכמוה, כתיאור ולא ציווי, שוקע בספרא
לפנינו. המספר בספר המעשיות קלע לניסוח המקורי כציווי לנוכח, אולי על-פי אמרה כזאת
שהייתה מוכרת לו מן הסביבה שבה חי. אני מכיר את ההצהרה ביידיש, המלווה 'שולחן
ערוך' של סדר ליל פסח: 'מעסט און מ'טרינק און מ'לאסט זיך וואָהל גייען'.

טיולים בסוכה: פרופ' שאול ליברמן נואם בסוכה בקבלת פנים לכבוד גולדה מאיר,
ראש ממשלת ישראל, בית המדרש לרבנים באמריקה, תש"כ. לידם פרופ' אליעזר אריה הלוי פינקלשטיין
וברנת' ל' גייקובס. ברשות ספריית בית המדרש לרבנים באמריקה

82. בתרגום לעברית: 'נאמר לנפשי, נפשי יש לך עתודות הרבה לשנים רבות, הנפשי אכלי שתי ושישי',
ולאנגלית: And I will say to my soul, Soul, thou hast much goods laid up for many years; take
thine ease, eat, drink, and be merry. באליהו רבה (פרשה כג, עמ' 127-128): 'לא יאמר אדם לעצמו
(כצ"ל), העולם הזה מלא תוהו ובוהו, אלך אוכל ואשתה אהנה ואלך מן העולם [...] לא יראה אדם את
הרבים בצער ויאמר, אלך אוכל ואשתה אהנה מן העולם' וכו'. והשוו בכלי תענית יא ע"א: 'אלך לביתי
ואוכל ואשתה, ושלום עליך נפשי'.

נספח א: טייל = שיחק? חוכא ואיטלולא!

האם לשון טיול נופל על 'משחק'? אהרן מירסקי רצה לקבוע שטיול נתפרשה אצל הראשונים במובן 'שמחה'⁸³ ו'שחוק', וביקש להביא ראיה מדבריו רש"י למשמע 'שחוק', וזה לשונו:

והנה טיול בלשון ארמי שנאמר בתלמוד פירשו רש"י מלשון שחוק. ביבמות קיג, ב וקיד א: רב יצחק בר ביסנא אירכסו ליה מפתחי דבי מדרשא ברשות הרבים בשבתא אתא לקמיה דרבי פדת אמר ליה זיל דבר טלי וטליא וליטיילו התם דאי משכחי להו מייתי להו. ופירש רש"י: ליטיילו התם, ישחקו שם.

הלך בעקבותיו וגם הוסיף על דבריו נ"מ ברונזניק:

[...] לכן נראה שיש לפרש מטייל במשמעות משתעשע⁸⁴ כפי שימוש בארמית: סוכה

נג, א; יבמות קיד, א; ב"ב צא, ב.⁸⁵

83. מירסקי, המפרש, עמ' רכא. וכך כתב שם: 'אף על-פי שבעל הערוך ביאר טיול מלשון הילוך, ידע שיש במשמעות טיול גם עניין שמחה. כך משמע מצירופי דבריו בשני ערכים אחרים. בערך הפג הביא את דברי המשנה ביומא פ"א מ"ז: עמוד והפג אחת על הרצפה, פי' בל"י לך וטייל. ובערך פג השלישי הביא כמו כן את דברי המשנה הללו, וכתב שהוא לשון עלוץ. ועל כן הביא בתפארת ישראל למשנה זו ב"יכין" בסוגרים: בערוך פי' שהוא לשון שעשוע ושחוק'. אולם יש בדברים הללו הטעון תיקון. ערך הפג אינו מלשון הערוך כלל, אלא דברי ר' בנימין מוספיא, בעל מוסף הערוך. במהדורות המצויות של ספר הערוך הערך כולו מוקף סוגריים; בערוך השלם (ג, עמ' 231), הוא מסומן בציוור של יד ובה אצבע מצביעה, כל זה ללמד שהערך כולו הינו מספר מוסף הערוך (ואף בראש הערך בסוגריים של קוהוט: 'ולדעת ר"ב [= רבי בנימין. ש"פ] מטייל עיי' בפנים). ואין צריך לומר שהערך חסר בדפוס ראשון ובכתבי היד (כגון נ"י, ביהמ"ד MS 2870). קוהוט אף התייחס שם ל"ל"י [= לשון יוונים] שרמו לו ר' בנימין. ערך פג הוא המקום שבעל הערוך עצמו עסק במשנתנו. שם כתב: 'בפ"ק ביום' עמוד והפג אחת על הרצפה'. בויק"ר אמר אל הכהנים סוף פרש' צדקתך כהררי אל. ובפס' [יקתא] לא בעי אלא לאיתפגגא עם בניו פי' לעלוץ (ערוך השלם, ו, עמ' 288). ברור למדי שאין הפירוש 'לעלוץ' עולה על 'הפג אחת על הרצפה', אלא על המקור הסמוך לו לפניו (פסיקתא), 'לאיתפגגא עם בניו'. החכמים התחבטו לא מעט ביישוב המדויק של ביטוי זה, אבל מכלל דבריהם, ומן ההקשר עצמו, אין ספק שהשתעשעות עם בניו מתאים שם בוודאי, ורק עלי מוסבים דברי הערוך ולא על משנת יומא (הפג). ראו פסיקתא דרב כהנא, מנדלבוים, עמ' 154; ויקרא רבה, מרגליות, עמ' תרג-תרלד, ובהערות לשם: 'להשתעשע עם בניו'; סוקולוף, גלילית, עמ' 425, ערך פוג. אמור מעתה, אין מקום להסמיך את הסגנון בשני הערכים, שהרי ערך הפג אינו של בעל הערוך, אלא של ר' בנימין מוספיא, ואף בערך פג אין 'לעלוץ' עולה על 'הפג'. הלכה לה אפוא כל ראיה בנידון מן הערוך.

84. ליד תיבת משתעשע ציין ליפה ענף מאת ר' שמואל יפה אשכנזי, שכתב לאותו 'מטייל ארוכות וקצרות' שבמדרש איכה א, כ: 'הוה מטייל כו' זה תאר להשתעשעות בתעלומות חכמה זה למעלה מזה. וכדרך זה מ"ש בת"כ אטייל עמכם בג"ע'; הוספתי הדגשה.

85. ברונזניק, ארוכות וקצרות, עמ' 53, והערה 17 (ולנאמר במאמר זה השוו ברונזניק, שיחת חכמים). וראו שם הערה 23. בהמשך המידי כתב ברונזניק: 'וכך גם שימוש בלשון חכמים בבריייתא, בתי כנסיות [וכו',

וניחזי אנן.

בדומה לעניין טלי וטליא ביבמות שם (ראו לעיל בסמוך), גרסינן בבבא בתרא צא ע"ב: 'ואמר רבי יוחנן: נהירנא כד הוו מטיילין טליא וטלייתא בשוקא כבר שית עשרה וכבר שב עשרה, ולא הוו חטאן', ופירש הרשב"ם: 'מטיילין. משחקין'; בסוכה שם: 'לוי הוה מטייל קמיה דרבי בתמני סכיני', ופירש רש"י: 'קמיה דרבי בביתו, שהיה נשיא ומכבדין אותו לשמחו, שהיה דואג תמיד בצרת ישראל ובחוליו, כדאמרינן בנדרים יומא דמתוך ביה רבי אתי פורענות לעלמא', וכתב בערוך לנר: 'ומה ששחק לוי לפני רבי בסכיני'. 'מטייל' נתפרש 'שיחק'.

אולם הציונים הנזכרים ללשון 'טיול' אינם אלא לפי גרסת הדפוסים, וברור מכתבי-היד ואף ממקצת קדמונים שבשלוש אלה שורש טל"ל לפנינו, והוא זה שמשמעו 'שחק', ואינם עניין לשורש טו"ל. נדגים במובאה אחת לכל אחד. בקטע ששויך לגאונים, ובו פירושים עם ביאורים לשוניים למסכת שבת,⁸⁶ הביא את יבמות הנ"ל, ושם: 'איתי טלי וטליא נטללו התם';⁸⁷ בבא בתרא הנ"ל בכ"י פריז: 'אמ' ר' יוחנן נהירנא כדהוה מטללין טלי וטליא'; סוכה הנ"ל בכ"י אוקספורד, הספרייה הבודליינית 51 heb. e: 'לוי הוה קא מיטלל קמי רבי'. הוי אומר, כשם שיש מן הראשונים שביקשו לגזור טיול מלשון טולא = טל > טל"ל,⁸⁸ ויש מלשון 'בדיחות ושחוק' < טל"ל,⁸⁹ כדרך מקצת הראשונים לתפוס שני עיצורים מן השורש בלבד (ופועלי ע"ו הובאו בכפיפה אחת עם הכפולים),⁹⁰ כן אירע בגרסאות, ששובשו היקרויות טל"ל, ובאו במקומן צורות טו"ל. שני ערכי טל"ל באים בספרות המילונאית, טל"ל מלשון צל, וטל"ל במשמע to play, sport = שיחק. טל"ל שני זה הוא שהומר בנוסחים בלשון טיול, וסמי מכאן אפוא טיול במשמע משחק.⁹¹

על-פי הנאמר לעיל עדיין אין הכרח לייחס לרש"י עצמו (ולרשב"ם בבבא בתרא הנ"ל) גרסאות מלשון טיול במובאות הללו, ונשאר מקום להעלות השערה שרש"י גרס לשון טל"ל,

עיינו לעיל, על יד הערה 76. ש"פ [...] וכך גם פירושו בברייתא, כל שבעת הימים אדם עושה סוכתו קבע וביתו ארעי... אוכל ושותה ומטייל בסוכה, שכוונתו ומשתעשע בסוכה כפי שעולה מתוך ההלכה, אם אדם 'רוצה לשחק בקוביאות וכדומה משחק בסוכה' המבוססת על ברייתא זו'. אולם, לא מן השם הוא זה, ואין הנידון דומה לראיה, שהרי טי"ל לחוד וטל"ל לחוד, ועניין שעשוע שפירושו משחק שייך כולו לשורש טל"ל. ראו להלן בסיכום דברינו בנספח זה.

86. גאוניקה, ב, עמ' 337.

87. ועיינו דק"ס השלם ליבמות שם, עמ' נח והערה 4.

88. לעיל על יד הערה 56.

89. לעיל על יד הערה 59.

90. כידוע, יש מן הראשונים שלא הקפידו בכגון זה, ואדרבה, תפסו את שני העיצורים החזקים טל כיסוד משותף, ולא שעו להבדלי ע"ו/י לעומת הכפולים. ראו כעת אלדר, השורש, והנסמן שם.

91. וראו ערוך, ערך טלל 1 (ערוך השלם, ד, עמ' 34); ילון, מגילות, עמ' 101; סוקולוף, בבליה, עמ' 505. ושם קבע שני ערכי טל"ל, הראשון מלשון צל והשני מלשון משחק, וכמנדאית: השורש TLL הוגדר:

to sport, play, make merry (מנדאית, עמ' 180), ערך נפרד מן הערך TLL שם מלשון צל.

כפי שמצאנו גרסה זו אצל חכמים אחרים,⁹² ופירש כהלכה: 'שחקו'.⁹³ אולם, שמה דברים בגו. האם אמנם ניתן להצביע על דברי רש"י שבהם כך טיול ושחוק יחדו? במשנה יומא (א, ז), בעניין כוהן גדול שנשאר ער כל ליל יום הכיפורים, שנינו: 'ביקש להתנמנם פירחי לונה מפים לפניו באצבע צנדה ואמרין לו אישי כהן גדול עמוד והפג אחת על הריצפה', ואמרו בגמרא (יט ע"ב): 'אמרי ליה, "אחוי קידה"', ופירש שם רש"י: 'אחוי קידה – נועץ גודליו בארץ, ושוחה, ונושק את הרצפה ועומד, כך מפורש במסכת סוכה (נג ע"א).'⁹⁴ עד כאן אין בעניין 'הפג אחת על הריצפה' כל קשר ללשון טיול. והנה, בפירוש המשנה כתב רש"י:

והפג – טייל להפיג שינה מעיניך. אישבנייר בלע"ז.⁹⁵
עמוד והפג אחת – שחוק לנו פעם אחת על הרצפה להפיג שינתך, ובגמרא מפרש מאי היא.

והסיק מירסקי מזאת: 'ולפי שרש"י פירש טייל מלשון שחוק, מצינו לרש"י בפירושו לתלמוד, שהכתוב בפירושו לשון טיול וחזר וכתב בלשון שחוק, כאילו ביקש לפרש מהו לשון טיול שהוא כותב שאינו אלא לשון שחק', והביא את דברי רש"י הללו. שאלתי היא: האם יש לנו בדברי רש"י אלה פירוש אחד או שני פירושים? שהרי הדיבור הראשון הוא פשט המשנה, ומדבר על טיול שהוא הליכה, והדיבור השני הוא על-פי הגמרא, ולא נזכר בו 'טיול' אלא 'שחוק', אלא שאין הדיבורים מעוצבים לפנינו כשני פירושים חלופיים. ושמה יהיה ניתן למצוא עדות להפרדה בין שני הפירושים בכתבי-היד של פירושו. אמור מעתה, מכלל ספק לא יצאנו, ואין כאן עדיין הוכחה מספיקה של טיול ושחוק בכריכה אחת בדברי רש"י.

92. בפירוש רבינו חננאל לסוכה שם: 'לוי הוה מטלל קמי דר' בתמני סכיני'.

93. בשו"ת הרשב"א שבדפוסים שלפנינו (חלק א סימן אלף רד): '... או שמה נשואין שתקנו לקטנה כיון שאינה גדולה ואינה בת ביאה כגדולה הרי היא כמטיילת עמו בחצר ואינה קנויה כלל'. ושמה גרס הרשב"א עצמו 'מטללין' כבבא בתרא הנ"ל, וכפי ששיערנו לרשב"א, ואין בכדי המובאה הזאת בתשובת הרשב"א כהסקת סליי ממנה: 'אין זה אלא שהגדרת הביטוי "טיול" במקרה דנן היא שוב בילוי, משחק או שעשוע לשם הנאה עצמית בעלמא' (סליי, הטיול, עמ' 34). וראו מה שהזכרנו בסיכום דלהלן על הפרדת המשמעויות 'בילוי' ו'משחק'.

94. והוא אחד ממשחקי שמחת בית השואבה, ומופיע בהקשר עם הנידון לעיל, והם שני מעשי לוי: '... וכשהוא משתחוה נועץ שני גודליו בארץ ושוחה, ונושק את הרצפה וזוקף, ואין כל בריה יכולה לעשות כן. וזו היא קידה. לוי אחוי קידה קמיה דרבי, ואיטלע. – והא גרמא ליה? והאמר רבי אלעזר: לעולם אל יטיח אדם דברים כלפי מעלה, שהרי אדם גדול הטיח דברים כלפי מעלה ואיטלע, ומנו – לוי! – הא והא גרמא ליה. לוי הוה מטייל קמיה דרבי בתמני סכיני'.

95. אישבנייר בלע"ז. על-פי כ"י אוקספורד, הספרייה הבודליינית, Digby or. 35, וכזה בשאר כתבי-היד, ונשמט מן הנדפס. פירושו להתהלך (בלונדהיים, לעזים, עמ' 48, מס' 367; הכתוב אצל קטן, לעזי רש"י, עמ' 46, מס' 711, טעון תיקון).

ראיה נוספת בדברי מירסקי היא בקשר לתענית כ ע"א: 'מעשה שבא רבי אלעזר בן רבי שמעון ממגדל גדור מבית רבו, והיה רכוב על חמור ומטייל על שפת נהר, ושם שמחה גדולה וכו', וציין מירסקי:⁹⁶ 'פירוש רש"י: ומטייל לשמוח'. יש להעיר כאן שתי הערות: עדיין לשמוח אינו 'לשחק', ובעיקר, הפירוש לתענית אינו לרש"י לפי החוקרים, על אף שיוחס לו.⁹⁷ עוד ראיה הביא מירסקי: 'גם בפירוש רש"י למקרא מצינו שהוא משתמש בלשון טיול במשמעות שחוק. כך כתב בפירושו לעזרא ב, סה: ולהם משוררים ומשוררות מאתים, לפי שהיו עולים בשמחה מבבל לא"י היו צריכים למשוררים ומשוררות כדי שיהיו מטיילים בהם ברוב שמחתם'.⁹⁸ מלבד שאין כאן כל כך ראיה על הוראת 'טיול' במובן 'משחק' באופן כללי, אלא תיאור באיזה מצב רוח נעשתה הליכה זו, ואף לא דובר בשחוק אלא בשמחה, הנה גם הפירוש לעזרא, לפחות בצורה שהוא לפנינו היום, אינו משל רש"י,⁹⁹ וכלל אין כאן 'פירוש רש"י למקרא'.¹⁰⁰

לא נוכל אפוא לאמץ את דברי מירסקי בסיכומו לנקודה הזאת, שכתב: 'כיוון שנתברר מדברי רש"י שטיול לשון שחוק הוא'.¹⁰¹ אולם, אם לא רש"י, מכל מקום, אפשר שיש התקרבות מסוימת בין טיול לשחוק אצל מפרשים אחרים, כבפירושי מקרא ספורים שציין מירסקי שם.¹⁰²

וכהמשך, הוסיף מירסקי שם:

מתוך שטיול נתפרש מלשון שחוק ושחוק נתפרש מלשון טיול, נתחברו שחוק וטיול למליצה אחת, כאותה שמצינו בלשון רש"י בפירושו ליומא נד א: מעשה בכהן אחד שהיה מתעסק וראה רצפה משונה מחברותיה וכו'. פירוש רש"י: מתעסק, בטיול ושחוק.

96. עמ' רכב.

97. ראו פרידמן, פירושי רש"י, עמ' 171 והערה 125.

98. עמ' רכב.

99. ראו גרוסמן, חכמי צרפת, עמ' 182–183; גרובר, רש"י תהלים, עמ' 69–75.

100. וכלשון הפירוש הנ"ל מובא במיוחד לרש"י לדברי הימים ב, ט (ומובא כזה [המיוחס] אצל בן-יהודה, עמ' 1870, ללא הזכרת פירוש עזרא): 'וכנרות ונבלים לשרים. י"א לבני לוי המשוררים בכלי שיר ור' אליעזר זצ"ל פי' לשרים המשוררים לטייל לפני המלך דוגמא (מלכים א, ה, יב) ויהי שירו חמשה ואלף, הם שירות של חול שעשה לשורר לפניו לטייל, והוא שכתוב (דברי הימים ב לה, כה) ויקונן ירמיה על יאשיהו ויאמרו כל השרים והשרות וגו'. במיוחד לרש"י לדברי הימים א ד, לא כתוב: 'מפי' רבי אליעזר בר משולם ז"ל וכן פי' לי רבי שלמה בר לוי אחי רבי משה הדרשן. על ר' אליעזר בר משולם ראו אורבך, בעלי התוספות, עמ' 190, 192, ובנידון שלנו ויזל, דברי הימים, עמ' 315, 324. אשר למחברו של פירוש דברי הימים ראו ויזר, דברי הימים; פנקובר, דברי הימים, עמ' 257–259; ויזל, דברי הימים, עמ' 303–333. אשר לסיום פירוש רש"י לספר איוב, ראו פנקובר, סיום איוב (תודה לפרופ' פנקובר על הציונים שזיכני בהם).

101. שם.

102. עמ' רכב, ד"ה כיוון, פירושי כתובים, מהם או כולם נסמכים אל פירוש רש"י, ואינם לו.

צירוף מעניין, אבל עדיין לא מוכח, שהרי בעצם מבקש רש"י לומר טיול דרך בילוי, טיול לשם טיול. תיבת 'טיול' חלה על הליכתו של הכהן על הרצפה בלבד, והיא מלווה תחושת צחוק, המובעת במילה לעצמה. בסוף דבריו בנושא זה ציין מירסקי דוגמאות מפיוטים לשימוש במילה טיול בצירוף מונחים אחרים כדי לפרש לשון שעשוע.¹⁰³

מכל מקום, כשם שטו"ל החליף טל"ל במקצת עדי הנוסח, כך אפשר שנתערבו גם אצל מקצת הראשונים, כגון תוספות ביצה יב ע"א ד"ה דלמא:¹⁰⁴ [...] דשרי גם טיול דהא אשכחן נמי דמשחקין בכדור שקורין פלוט"א בלעז ביום טוב ברשות הרבים אף על גב דליכא אלא טיול' (כך לפחות בדפוס ונציה).

בסיכום, מירסקי יצא לדרך מתוך דברי הראשונים המשתמשים בצורות שח"ק כדי לפרש הקשרים שגרסתם לפנינו צורות השורש טו"ל. אולם אין ספק שההקשרים הללו בעיקרם לשון טל"ל הוא, כבעדי הנוסח המהימנים, שאכן מובנו המדויק הוא שיחק. אותו יסוד של שמחה ורגיעה שמצאנו במונח טיול, ואותו יסוד של משחק שהוא משמעו העיקרי של טל"ל, עשויים להיתפס כדומים זה לזה, ואכן בהקשרים מסוימים אפשר להשתמש במילה 'שעשוע' לכל אחד מהם. אולם, כאמור, ההפרש היסודי עדיין קיים. שעשוע של טיול הוא תיאור מצב הרוח של המטייל, דהיינו רוגע, נוחות, בילוי בנעימים, ובהעברה למי ששורה מצב רוח זה עליו גם ללא הליכה, כגון השוהה בסוכה בנחות של נועם, הוא נקרא 'מטייל'. ואילו שעשוע של טל"ל איננו סביל, אלא פעיל, ומי שהוגדר כך הוא משחק ממש בגופו, כגון מדגים קידה, וכיו"ב. גם המונח 'בדיחות הדעת' בפירושי ההקשרים הנידונים, נובע מן טל"ל ('חוכא ואיטולוא') ולא מן טו"ל.

מחברים אחדים בימי הביניים כבר ביקשו לשקף טל"ל הארמי, שמובנו 'שחק', בטייל העברי,¹⁰⁵ ואף כזה בשמות רבה:

ויעש ה' כדבר משה ויסר הָעָרֵב (שמות ח, כז). למה הביא ערוב על המצריים? לפי שהיו אומרים לישראל: הביאו לנו דובים ואריות, כדי להיות המצרים מטיילים בהם (פרשה יא, עמ' 239–240).

מטיילים = 'משחקים'.¹⁰⁶

103. עמ' רכב–רכג.

104. והביאו ברונזניק שם.

105. רוב עיוליו של בן-יהודה, עמ' 1870, 'במשמע בדיחות הדעת' מוסברים על-ידי תופעה זו.

106. התחבטו החוקרים קצת בנידון (ראו שנאן, שמות-רבה, שם; ברונזניק, שיחת חכמים, עמ' 176), ודומה שמשמע זה על-פי תהליך טל"ל < טי"ל הוא ההסבר המיושב.

נספח ב: עדי הנוסח לספרא (אמור, פרק יז, קג ע"א)

ו	66	תשבו	אין תשבו	אילא	תדורו	
ב		תשבו	ואין תשבו	אלא	תדורו	
ל		תשבו	אין תשבו	אלא	תדורו	
ו	31	תשבו	ואין תשבו	אלא	תדורו	
פ		תשבו	ואין תשבו	אלא	תדורו	
א	24	תשבו	אין תשבו	אלא	תדרו! ¹⁰⁷	
א	65	תשבו	ואין ת>..	<...< כעין	תדורו	
דו		תשבו	ואין תשבו	אלא	תדורו	
ו	66	מיכן אמרו	אוכל בסוכה	שיתה בסוכה	ומטייל בסוכה ומעלה כליו	לסוכה
ב		מיכן אמרו	אוכל בסוכה	ושיתה בסוכה	ומטייל בסוכה ומעלה כליו	לסוכה
ל			אוכל	ושיתה בסוכה	ומטייל בסוכה ומעלה כלם	בסוכה
ו	31	מיכן אמ' אוכל	בסוכה	ושיתה בסוכה	ומטייל בסוכה ומעלה כליו	לסוכה
פ		מיכן אמרו	אוכל בסוכה	ושיתה בסוכה	ומטייל בסוכה ומעלה כליו	לסוכה
א	24	מיכן אמרו	אוכל בסוכה	ושיתה בסוכה	ומטייל בסוכה ומעלה כליו	לסוכה
א	65	מיכאן אמרו	אוכל בסוכה	ושיתה בסוכה	ומטייל בסוכה ומע>.. <..	ליו בסוכה
דו		מיכן אמרו	אוכל בסוכה	שיתה בסוכה	ומטייל בסוכה ומעלה כליו	בסוכה

ו 66 = כ"י ספריית הוותיקן, ebr. 66

ב = כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים באמריקה, R2171 (= כ"י ברסלאו 51)

ל = כ"י לונדון, הספרייה הבריטית, Add. 16406

ו 31 = כ"י ספריית הוותיקן, ebr. 31

פ = כ"י פרמה, ספריית הפאלאטינה, 3259 (De Rossi 139)

א 24 = כ"י אוקספורד, הספרייה הבודליינית, Marshall Or. 24 (old no. Bodl. 150)

א 65 = כ"י אוקספורד, הספרייה הבודליינית, heb. c. 65¹⁰⁸

דו = דפוס ונציה ש"ה

107. כנגדו תדרו. צ"ל: כעין תדורו. שיבוש כעין < כנגדו מתוך חיבור מוטעה של האותיות.

108. ככל הנראה, לא גניזה.

נספח ג: עדי הנוסח לנידון בסוגיית הבבלי (סוכה כח ע"ב)¹⁰⁹

2074	מתני'	כל	שבעת	הימים	עושה	אדם	כו'					
ק 329	מתני'	כל	שבעת	הימים	אדם	עושה	סוכתו	קבע	וביתו עראי [...]			
ב 338		כל	שבעת	הימ'								
ל		כל	שבעת	הימים	עושה	אדם	סוכתו					
מ		כל	שבעת	כו'								
ו 134		כל	שבעת	הימי'	כו'							
	אוק											
	דפ											
140	מתני'	כל	שבעת	הימים	וכו'							
1608	מתני'	כל	שבעת	הימים								
218		כל	שבעת	הי'	עו'	אד'	את	סוכתו	קבע	ואת	ביתו	עראי
e51		כל	שבעת	הימים	עושה	אדם	את	סוכתו	קבע	ואת	ביתו	עראי
2074	תנו רבנן	כל	שבעת	הימים	עושה	אדם	את	סוכתו	קבע	ואת	ביתו	עראי
ק 329	ת? ר?	כל	שבעת	הימים	אדם	עושה	סוכתו	קבע	וביתו	עראי		
ב 338												
ל												
מ												
ו 134	תנו רבנן	כל	שבעת	הימי'	עושה	אדם	סוכתו	קבע	וביתו	עראי		
אוק	ת"ר	כל	שבעת	הימים	עושה	אדם	סוכתו	קבע	ואת	ביתו	עראי	
דפ	תנו רבנן	כל	שבעת	הימים	אדם	עושה	סוכתו	קבע	וביתו	עראי		
140	ת"ר	כל	שבעת	הימים	אדם	עושה	את	סוכתו	קבע	ואת	ביתו	עראי
1608												
218												
e51	תנו רב'	כל	שבעת	הימים	עושו' [ה]	אדם	את	סוכתו	קבע	ואת	ביתו	עראי
2074	כיצד	היו	לו	כלים	נאים	מעלן	לסוכה	מצעות	נ?אות	מעלן	לסוכה	
ק 329	כיצד	היו	לו	כלים	נאים	מעלן	בסוכה					
ב 338												
ל												
מ												
ו 134	הכיצד'	היו	לו	כלים	נאים	מעלים	לסוכה					

109. לגרסת הגאונים והראשונים ראו ששוטרי, פרק הישן, כרך הביאורים, עמ' 219-221 ודינו שם.

				לסוכה	מעלן	נאים	כלים	היו	כיצד	אוק
				לסוכה	מעלן	נאים	כלים	היו	כיצד	דפ
			נאות	לסוכה	מעלן	נאים	כלים	היו	כיצד	140
			מצעות	לסוכה	מעלן	נאים	כלים	היו	כיצד	1608
			נאות	לסוכה	מעלן	נאים	כלים	יש	כאיזה צד	218
			מצעות	לסוכה	מעלן	נאים	כלים	יש	כאיזה צד	e51
				בסוכה	ומטייל	בסוכה	ושותה	אוכל		2074
				בסוכה	ומטייל					ק 329
										ב 338
										ל
										מ
				בסוכה [...]	ומטייל	בסוכה	ושותה	אוכל		ו 134
				בסוכה	ומטייל	בסוכה	ושותה	אוכל		אוק
				בסוכה	ומטייל	בסוכה	ושותה	אוכל		דפ
				בסוכה	ומטייל	בסוכה	ושותה	אוכל		140
										1608
				בסוכה	ומשנן		ושותה	ואוכל		218
				בסוכה	ומשנן		ושותה	ואוכל		e51
				תשבו	תשבו	בסוכות	<...ו רבנן	מנא הני מילי		2074
			כעין	תשבו	תשבו	בסוכות	דתנו רבנן	מה"מ		ק 329
			תדורו	תשבו	תשבו	בסוכות	תנו רב'	מנהני מילי		ב 338
			כעין	תשבו	תשבו	בסוכות	דא' קרא	מנהני מילי		ל
			תדורו	תשבו	תשבו	בסוכות	דתנו רבנן	מנהני מילי		מ
			כעין	תשבו	תשבו	בסוכות	דתנו רבנן	מנהני מילי		ו 134
			תדורו	תשבו	תשבו	בסוכות	דת"ר	מנא הני מילי		אוק
			כעין	תשבו	תשבו	בסוכות	דתנו רבנן	מנא הני מילי		דפ
			תדורו	תשבו	תשבו	בסוכות	דתנו רבנן	מנא הני מילי		140
			כעין	תשבו	תשבו	בסוכות	דתנו רבנן	מנא הני מילי		1608
			תדורו	תשבו	תשבו	בסוכות	דת"ר	מה"מ		218
			כעין	תשבו	תשבו	בסוכות	דתנו רב'	מנא הני מילי		e51
			תדורו	תשבו	תשבו	בסוכות	דתנו רב'	מנא הני מילי		2074
			כעין	תשבו	תשבו	בסוכות	דתנו רבנן	מכאן אמרו		ק 329
			תדורו	תשבו	תשבו	בסוכות	כל שבעת הימים	מכאן אמרו		ב 338
			כעין	תשבו	תשבו	בסוכות	עושה אדם	מכאן אמרו		ו <...תו עראי

ל	מיכן	אמרר	כל שבעת הימים	אדם	עושה	סוכתו	קבע	וביתו	עראי
מ	מכא'	אמרר	כל שבעת הימים	אדם	עושה	סוכתו	קבע	ודירתו	עראי
ו 134	מיכאן	אמרר							
אוק	מכאן	אמרר							
דפ	מכאן	אמרר	כל שבעת הימים	אדם	עושה	סוכתו	קבע	וביתו	עראי
140	מכאן	אמרר	כל שבעת הימים	אדם	עושה	סוכתו	קבע	וביתו	עראי
1608	מיכאן	אמרר	כל שבעת הימים	אדם	עושה	דירתו	עראי	וסוכתו	קבע
218	מיכאן	אמ'	חכ'						
e51	מכאן	אמרר	חכמים						

2074	היו	לו	כלים	נאים	מעלן	לסוכה	מצעות	נאות	מעלן	לסוכה	
ק 329	היו	לו	כלים	נאים	מעלן	לסוכה	מצעות	נאות	מעלן	לסוכה	
ב 338	הא כיצד	היו	לו	כלים	נאים	מעלן	לסוכה	מצעות	נאות	מעלן	לסוכה
ל	כיצד	היו	לו	כלים	נאים	מעלן	לסוכה	מצעות	נאות	מעלן	לסוכה
מ	כיצד	היו	לו	כלים	נאים	מעלן	לסוכה	מצעות	נאות	מעלן	לסוכה
ו 134	היו	לו	כלי'	נאי'	מעלן	לסוכה	מצעות	נאות	מעלן	לסוכ'	
אוק	היו	לו	כלים	נאים	מעלן	לסוכה	מצעות	נאות	מעלן	לסוכה	
דפ	כיצד	היו	לו	כלים	נאים	מעלן	לסוכה	מצעות	נאות	מעלן	לסוכה
140	כיצד	היו	לו	כלים	נאים	מעלן	לסוכה				
1608	כיצד	היו	לו	כלים	נאים	מעלן	לסוכה	מצעות	נאות	מעלן	לסוכה
218	יש	לו	כלים	נאים	מעלן	לסוכה	ומצעות	נאות	מעלן	לסוכה	
e51	יש	לו	כלים	נאים	וג'						

2074	אוכל	ושותה	בסוכה	ומטייל	בסוכה	ומשנין	בסוכה
ק 329	אוכל	ושותה	בסוכה	ומשנין	בסוכה	בסוכה	בסוכה
ב 338	אוכל	ושותה	בסוכ'	ומטייל	בסוכה	ומשנין	בסוכה
ל	אוכל	ושותה	בסוכה	ומטייל	בסוכה	ומשנין	בסוכה
מ	אוכל	ושותה	בסוכה	ושונה	בסוכה	בסוכה	בסוכה
ו 134	אוכל	ושותה	בסוכה	ומטייל	בסוכה	ושונה	בסוכה
אוק	אוכל	ושותה	בסוכה	ושונה	בסוכה	בסוכה	בסוכה
דפ	אוכל	ושותה	בסוכה	ומטייל	בסוכ'	ומשנין	בסוכה
140	אוכל	ושותה	בסוכה	ומטייל	בסוכה	בסוכה	בסוכה
1608	אוכל	ושותה	אדם	בסוכה	ומטייל	בסוכה	בסוכה
218	ואוכל	ושותה	בסוכה	ומשנין	בסוכה	בסוכה	בסוכה
e51							

רשימת עדי הנוסח וקיצוריהם (הרמוזים בהבלטה)

2074	=	ניו יורק, בית המדרש לרבנים באמריקה, ENA 2074.3
ק 329	=	קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, T-S NS 329.473
ב 338	=	בולוניה, ארכיון המדינה, ebr. 338
ל	=	לונדון, הספרייה הבריטית, Harley 5508 (400)
מ	=	מינכן, ספריית מדינת בוואריה, 95
ו 134	=	ספריית הוותיקן, ebr. 134
אוק	=	אוקספורד, הספרייה הבודליינית, Opp. Add. fol. 23
דפ	=	דפוס פיזארו 1515
140	=	מינכן, ספריית מדינת בוואריה, 140
1608	=	ניו יורק, בית המדרש לרבנים באמריקה, R1608 (ENA 850)
218	=	ניו יורק, בית המדרש לרבנים באמריקה, R218 (EMC 270)
e51	=	אוקספורד, הספרייה הבודליינית, ¹¹⁰ heb. e. 51

קיצורים ביבליוגרפיים

אורבך, בעלי התוספות – א"א אורבך, בעלי התוספות, ירושלים תש"ם.
אלדר, השורש – א' אלדר, 'תפיסת השורש של חכמי צרפת הראשונים', לשוננו עב (תש"ע),
עמ' 487–502.

אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה – י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים–תל אביב
תש"ח; תש"ס.³

אפשטיין, ריב"ן – י"נ אפשטיין, 'פירושי הריב"ן ופירושי וורמייזא', תרביץ ד (תרצ"ג),
עמ' 11–34 = י"נ אפשטיין, מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות, ג, ירושלים
תשנ"א, עמ' 11–34.

בורגנסקי, מסכת סוכה – י' בורגנסקי, 'מסכת סוכה של תלמוד בבלי, מקורותיה ודרכי
עריכתה', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשל"ט.
בכר, ערכי מדרש – ב"ז בָּכָר, ערכי מדרש תנאים, מתורגם מגרמנית בידי א"ז רבינוביץ, תל
אביב תרפ"ג.

A. Darmesteter, D.S. Blondheim, *Les gloses françaises dans les commentaires talmudiques de Raschi*, Paris 1929
בן-יהודה – א' בן-יהודה, מלון הלשון העברית: הישנה והחדשה, ירושלים תש"ם.

110. מספר קטלוג נויבאוואר: 2677 (ושם בעמ' xiv צוין שנרכש מן S. Wertheimer בשנת 1893, מן הגניזה
[אבל מסופק בעיניי אם הוא מגניזת קהיר]). הוא כתב-יד תימני המקיף את המסכת כולה (פרט לחיסור
קטן), ראו שושטרי, מסורות הנוסח, עמ' 13.

- בן ישראל, שני עניינים – מ' בן ישראל, 'שני עניינים של מצוות חג הסוכות', דף שבועי 568 (סוכות תשס"ה), אוניברסיטת ברא"ל, <http://www.biu.ac.il/jh/parasha/>, ברונזניק, ארוכות וקצרות – נ"מ ברונזניק, 'למשמעו של הניב "מטייל... ארוכות וקצרות"', המעיין לט, ג (תשנ"ט), עמ' 51–55.
- ברונזניק, שיחת חכמים – נ"מ ברונזניק, "'שיחת חכמים"', 'מילתא דבדיחותא' ו"שיחה בטלה"', אור המזרח מא (תשנ"ג), עמ' 174–189.
- גאוניקה – L. Ginzberg, *Geonica*, 2, New York 1968
- גולדשמידט – Lazarus Goldschmidt, *Der Traktat Sukkah (von der Festhütte), Übersetzt nach der ersten, zensurfreien Ausgabe (Venedig 1520–23), mit Berücksichtigung der neueren Ausgaben, nebst kurzen Erklärungen*, Berlin 1898
- גסטר, המעשיות – ספר המעשיות: כולל אגדות וסיפורים מתוך קובץ כ"י ישן נושן בעקד ספרים, עם תרגום אנגלי ומבוא והוספות וצינונים ומראה מקומות ומפתח העניינים מאת משה גסטר, ניו יורק 1968.
- גרובר, רש"י תהלים – M.I. Gruber, *Rashi's Commentary on Psalms*, Leiden 2004
- גרוסמן, חכמי צרפת – א' גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, ירושלים תשנ"ה.
- דיננר, הגהות – י"צ הלוי דינר, חידושי הריצ"ד, חלק ראשון, ירושלים תשמ"א.
- היגער, אוצר הברייתות – מ' היגער, אוצר הברייתות, א–י, ניו יורק תרצ"ח–תש"ח.
- ויזל, דברי הימים – ע' ויזל, הפירוש המיוחס לרש"י לספר דברי הימים, ירושלים תש"ע.
- וייזר, דברי הימים – א' וייזר, 'הפירוש לס' דברי הימים המיוחס לרש"י', בית מקרא ע (תשל"ז), עמ' 362–364.
- יאסטרוב – M. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli, and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*, London 1903
- ילון, מגילות – ח' ילון, מגילות מדבר יהודה: דברי לשון, ירושלים תשכ"ז.
- כ"ץ, לימוד בסוכה – מ' כ"ץ, 'סוגית לימוד בסוכה', משלב כז (חורף תשנ"ה), עמ' 21–25; הופיע לראשונה בספר: ארבע סוגיות, האיגוד לפרשנות התלמוד, ירושלים תשנ"ו.
- לוי, מילון – J. Levy, *Neuhebräisches und chaldäisches Wörterbuch*, Leipzig – 1876–1889 (כרך ב: 1879).
- לוי, תרגומים – J. Levy, *Chaldäisches Wörterbuch über die Targumim und einen grossen Theil des rabbinischen Schriftthums*, Leipzig 1876
- לוי, תעניות הציבור – ד' לוי, תעניות הציבור ודרשות החכמים, תל אביב תשס"א.
- מורשת, הערה – מ' מורשת, "הערה לעניין השימוש בשורש 'טיל'", ערכי המילון החדש לספרות חז"ל, א, בעריכת י' קוטשר, רמת גן תשל"ב, עמ' 113–114.
- מורשת, לקסיקון הפועל – מ' מורשת, לקסיקון הפועל שנתחדש בלשון התנאים, רמת-גן תשמ"א.

R. Payne Smith, *A Compendious Dictionary*, Oxford 1903 – מילון פיין סמית – א' מירסקי, המפרש – א' מירסקי, 'פירושי "המפרש" ללשון הפיוט', סיני פז (תשמ"מ), עמ' רטז–רכה.

מלמד, היחס – ע"צ מלמד, היחס שבין מדרשי-הלכה למשנה ולתוספתא, ירושלים תשכ"ז.

E.S. Drower and R. Macuch, *A Mandaic dictionary*, Oxford 1963 – מנדאית
A. Neubauer, A.E. Cowley, *Catalogue of the Hebrew Manuscripts – קטלוג*
in the Bodleian Library, 2, Oxford 1906

M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic*, Ramat – בבלי, תל אביב
Gan and Baltimore 2002

M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic*, Ramat – גלילית, תל אביב
Gan 1990

סוקולוף, מטייל בסוכה – מ' סוקולוף, 'לעניין "מטייל בסוכה"', דף שבועי 571 (פרשת לך
לך תשס"ה), אוניברסיטת בר-אילן, <http://www.biu.ac.il/jh/parasha>

סליי, הטיול – מ' סליי, 'הטיול בספרות השו"ת', המעין טז (תשל"ו), עמ' 17–35.
עמינח, עריכת סוכה – נ' עמינח, עריכת מסכתות סוכה ומועד קטן בתלמוד הבבלי, תל
אביב 1988.

J.S. Penkower, 'The French and German Glosses (*le'azim*) – דברי הימים –
in the Pseudo-Rashi Commentary on Chronicles (12th century Narbonne): the
manuscripts and the printed editions', *Jewish Studies Quarterly* 16 (2009), pp.
255–305

J.S. Penkower, 'The End of Rashi's Commentary on Job. The – סיום איוב –
Manuscripts and the Printed Editions (with three appendices)', *Jewish Studies
Quarterly* 10 (2003), pp. 18–48

פרידמן, אל תתמה – ש"י פרידמן, "אל תתמה על הוספה שנזכר בה שם אמורא": שוב
למימרות האמוראים וסתם התלמוד בסוגיות הבבלי, מלאכת מחשבת – קובץ מאמרים
בנושאי עריכה והתפתחות של הספרות התלמודית, בעריכת א' עמית וא' שמש, רמת גן
תשע"א = הנ"ל, סוגיות בחקר התלמוד, עמ' 56–135.

פרידמן, הברייתות – ש"י פרידמן, 'הברייתות בתלמוד הבבלי ויחסן למקבילותיהן
שבתוספתא', עטרה לחיים: מחקרים בספרות התלמודית והרבנית לכבוד פרופ' חיים
זלמן דימיטרובסקי, ירושלים תש"ס, עמ' 163–201.

פרידמן, חמש סוגיות – ש"י פרידמן (עורך), חמש סוגיות מן התלמוד הבבלי, ירושלים
תשס"ב.

פרידמן, כיצד מדקדקין – ש"י פרידמן, 'כיצד מדקדקין? עיון בשינויי הגרסות של התלמוד
הבבלי לרגל הופעת י"ג כרכים של דקדוקי סופרים השלם', עם תקציר באנגלית, תרביץ
סח (תשנ"ט), עמ' 129–162.

פרידמן, לאופיין של הברייתות – ש"י פרידמן, 'לאופיין של הברייתות בתלמוד הבבלי': "בן תימא" ו"בן דורתי", נטיעות לדוד: ספר היוכל לדוד הלבני, בעריכת י' אלמן, א"ב הלבני וצ"א שטיינפלד, ירושלים תשס"ה, עמ' קצה–רעד.

פרידמן, סוגיות בחקר התלמוד – ש"י פרידמן, סוגיות בחקר התלמוד הבבלי: אסופת מחקרים בענייני מבנה, הרכב ונוסח, ניו יורק וירושלים תש"ע.

פרידמן, פירושי רש"י – ש"י פרידמן, 'פירושי רש"י לתלמוד: הגהות ומדורות', רש"י – עיונים ביצירתו, בעריכת צ"א שטיינפלד, רמת-גן תשנ"ג, עמ' 147–174.

פרידמן, תוספתא עתיקתא – ש"י פרידמן, תוספתא עתיקתא על מסכת פסח ראשון, מקבילות המשנה והתוספתא ופירושו בצירוף מבוא, רמת גן תשס"ג.

פרידמן, תעלומות עולם – ש"י פרידמן, 'תעלומות עולם', בתוך: ה'נ"ל, מחקרי לשון ומינוח בספרות התלמודית, ירושלים תשע"ד, עמ' 1–116.

קוטשר, זוטות – י' קוטשר, "זוטות", ערכי המילון החדש לספרות חז"ל, א, בעריכת י' קוטשר, רמת גן תשל"ב, עמ' 95–105.

קטן, לעזי רש"י – מ' קטן, אוצר הלעזים: המילים הצרפתיות שבפירושי רש"י על התלמוד, ירושלים שדמ"ת.

R. Kalmin, 'The Adiabenean Royal Family in Rabbinic Literature of Late Antiquity', *Tiferet LeYisrael, Jubilee Volume in Honor of Israel Francus*, ed. J. Roth, M. Schmelzer, Y. Francus, New York 2010, pp. 61–77

רי"ף כ"י – ספר הלכות רבתי לרבינו יצחק אלפסי, כתב-יד ניו יורק, בית המדרש לרבנים באמריקה Rab. 692, יוצא לאור עם מבוא מאת ש"י פרידמן, ירושלים תשל"ד.

שושטרי, מסורות הנוסח – ר' שושטרי, 'מסורות הנוסח של מסכת סוכה בבבלי', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תש"ע.

שושטרי, פרק הישן – ר' שושטרי, 'נוסח פרק "הישן" בבבלי', חיבור לשם קבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשס"ה.

שנאן, שמות-רבה – א' שנאן, מדרש שמות-רבה, פרשות א–יד, ירושלים/תל-אביב תשמ"ד.

Mehevah le-Menaḥem

Studies in Honor of Menahem Hayyim Schmelzer

Edited by

Shmuel Glick, Evelyn M. Cohen, Angelo M. Piattelli

with

Michael Reuveni, Emile Schrijver, Sinai (Tamás) Turán

Brought to Print

Shmuel Glick

Angelo M. Piattelli

Jerusalem 2019 – 5779